

**Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*.
Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465)***

Antoni Ferrando
Universitat de València

0. Estat de la qüestió. Objectius

Crida poderosament l'atenció el fet que una obra tan famosa, tan minuciosament analitzada des del punt de vista literari, tan rica en recursos expressius i tan representativa de la millor "valenciana prosa" del segle XV com és el *Tirant lo Blanc* (TB), de Joanot Martorell (c. 1410-65), no haja estat encara objecte d'un estudi lingüístic sistemàtic. Hi ha almenys tres raons que ajuden a explicar aquesta prolongada mancança:

- a) l'extensió i la complexitat del text, que és un veritable retaule de les més diverses tipologies literàries i escripturàries de l'època i que, per tant, reflecteix una gran varietat de registres lingüístics;
- b) el problema de l'autoria, única o doble, de l'obra, que condiciona l'anàlisi de la llengua; i
- c) l'absència d'una edició filològica i crítica, que hagués fixat bé el text i que hagués donat compte de les variants textuais i de les fonts, objectiu que només s'ha assolit en els darrers anys.

Efectivament, el TB és no solament una obra voluminosa, sinó també un text que poa materials de fonts literàries i no literàries tan variades com són, per citar-ne uns quants exemples, les lletres de batalla, els tractats de cavalleria, les enciclopèdies, les obres mitològiques, les lletres credencials, els memorials, les epístoles amatòries, les relacions de fets i de viatges, els textos historiogràfics, els processos judicials, la literatura didàctica i devocional, els escrits bíblics, els sermons, les ordenances i fins i tot les lletres de canvi. La major part de les fonts manejades per l'autor, tant en català com en castellà, italià i francès, són contemporànies, però algunes procedeixen del

* D'alguns aspectes d'aquest treball, en vaig donar un breu avanç a l'opuscle no venal *Tirant lo Blanc poliglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis*, Ed. Vicent Martines. Gandia: Ajuntament de Gandia / Editorial Marfil, 2011. 23-30. El present estudi s'emmarca dins de l'Institut Superior d'Investigació Cooperativa IVITRA (Programa de la GV per a grups d'Excel·lència en I+D per a la Constitució i Acreditació d'Instituts Superiors d'Investigació Cooperativa, ref.: ISIC-2012-022) i dels projectes d'investigació "DIGICOTRACAM (Programa PROMETEO per a 'Grupos de Investigación en I+D de excelencia')" de la GV (ref.: PROMETEO-2009-042), i "La cultura literaria medieval y moderna en la tradición manuscrita e impresa (IV)", de la DGDEI del MEC (ref.: FF12009-14206, Subprograma FILO).

segle XIV, i l'autor ha mirat de modernitzar-les lingüísticament i d'engalzar-les de la millor manera possible (Colón 1991, Pujol 2002). Tot plegat el converteix en un text tan ric lingüísticament com variat estilísticament. Malgrat que a hores d'ara no comptem amb un estudi global de la llengua del *Tirant*, sí que disposem d'estudis sectorials que permeten aproximar-nos-hi amb peu ferm. Així, Germà Colón (1991, 1993, 1999, en premsa) i Emili Casanova (1994, 2008) han fet aportacions d'interès sobre el lèxic emprat pel nostre autor, tant en relació amb la llengua literària de l'època com amb la variació lèxica de la Romània; Jordi Colomina i Josep Martines (1992) ho han fet sobre onomàstica, i, darrerament, Josep Martines (2010, 2011, en premsa) s'ocupa d'aspectes de sintaxi i semàntica. No cal dir que la detecció de les fonts del *TB*, on s'han destacat, entre molts altres, Martí de Riquer (1947, 1990), Carles Miralles (1977-78), Albert Hauf (1993, 2005), Lola Badia (1993), Josep Guia (1996, 1998), Anna Maria Annichiarico (1996) i Josep Pujol (2002), és bàsica per a avaluar-ne la reutilització per part de Martorell. Del treball de modernització lingüística operat per Martorell, ja en va donar un tast Riquer (1947), a propòsit de l'actualització que hi va fer de la *Lletra de reials costums*. Colón (1993) hi ha insistit, però fent veure que “la casuística no és tant la substitució de tal arcaisme per una innovació, [...] sinó que ben sovint hi ha tot un feix de propensions estilístiques, voluntat retòrica de no repetir, etc., que hi jugen un paper decisiu”. No fa gaire he cridat l'atenció (Ferrando 2011) sobre la diferent manera amb què l'autor anònim del *Curial* i Joanot Martorell manipulen i assimilen les fonts que utilitzen: mentre que aquell les reelabora intensament fins al punt de diluir-ne les petges, Martorell les modernitza lingüísticament, bo i adaptant-les als seus propòsits. Per a l'autor del *Curial*, el treball de creació lingüística sembla una prioritat. Per a Martorell, sembla més aviat un instrument al servei de l'eficàcia i l'estètica narratives. Gràcies a les modernitzacions de textos anteriors al segle XV, el nostre autor ens ofereix un interessant mostrari de l'evolució interna de la llengua. Quant al lèxic en concret, són de gran utilitat les anàlisis de comparatística entre les primeres edicions del *TB* en català (1490), castellà (1511) i italià (1538) (Colón 1991, Cesáreo Calvo 1993, Vicent Martines 1997).

L'estudi de la llengua del *TB* –obra que va ser presentada convencionalment com una traducció de l'anglès al portuguès i del portuguès al valencià (Torró 2006a)– està íntimament relacionat amb la problemàtica de l'autoria del text i de la identitat del Joanot Martorell dels anys 1458-65. No hi ha consens acadèmic sobre l'autoria del *TB*, que, si atenem a les declaracions de Martorell en la dedicatòria (Riquer 1990, 1992), seria única i, si fem cas de la literalitat del colofó, on se n'atribueix la “quarta part” a Martí Joan de Galba, seria doble. Encara que hem passat d'una primera i llarga fase, amb visions impressionistes sobre la possible concurrència de dues mans en l'obra i la “intervenció progressiva” de Galba (Riquer 1947, Coromines 1954), a una nova fase, en què es pretén dilucidar científicament les diferències estilístiques internes mitjançant el recurs a l'estilometria (Riba / Ginebra 2000, Riba 2005), el tema continua obert. I continuarà obert perquè insistim massa a demanar uniformitat

lingüística i literària a un text que potser l'autor no volia tan uniforme en cap dels dos aspectes. Però la crítica textual i la crítica literària hi tenen molt a dir i, en aquest sentit, s'imposen més i més els arguments favorables a l'autoria bàsica única: la de Joanot Martorell. Per a Lola Badia (1993), són precisament les intertextualitats del *TB* les que en confirmen la unitat.

Des dels anys noranta del segle passat, s'han intensificat les recerques sobre les fonts del *TB*, la biografia de Joanot Martorell i els estudis que tracten de fer-nos comprendre millor una obra tan genial com enigmàtica encara en molts aspectes. Les darreres investigacions sobre la identitat del darrer Martorell, provocades per l'homonímia entre diversos personatges valencians del moment, tenen una repercussió de primer ordre en el debat sobre el sentit i la intencionalitat de l'obra. No hi ha consens acadèmic sobre la identitat de l'escriptor Joan o Joanot Martorell documentat entre el 1458, data en què hauria abandonat Nàpols, i el 1465, data de la seua mort a València, ni sobre el lloc de producció de la novel·la, presumiblement escrita entre el 2 de gener de 1460, segons confessió de l'autor, i principis de 1464 com a més tard, segons declaracions de Martí Joan de Galba, propietari del manuscrit de Joanot Martorell, en el plet judicial d'abril de 1465. Per a Jaume Torró i Torrents (2001, 2002, 2011), l'autor del *TB* s'identificaria amb l'escrivà de ració homònim de l'infant Carles d'Aragó, príncep de Viana, i el lloc d'escriptura, les corts barcelonines del Primogènit i del lloctinent d'Enric IV de Castella, Juan de Beaumont. Per a Agustí Rubio Vela (2010, 2011), l'autor s'identificaria amb el procurador homònim de Fernando de Rojas i Sandoval i de Diego de Sandoval, comtes de Dénia i Castro, i Dénia i València serien els llocs de redacció de la novel·la. Però Abel Soler Molina (2012) descarta la identificació del procurador de Dénia amb l'autor del *TB* i creu que Joanot Martorell tornà de Nàpols a València, on hauria compartit residència amb la seua germana Damiata i una gran amistat amb el cavaller Jaume de Vilaragut i Vilanova, que l'hauria inspirat per a una gran part de la trama narrativa i sentimental del *TB*.¹

Els meus objectius ara i ací se centren en la caracterització lingüística de l'obra i en l'anàlisi del context cultural en què es gestà i es produí. El primer és indestruïble del problema de la possible manipulació lingüística i estilística del text, des de la data de redacció (1464) a la data de la publicació (1490) i, doncs, de l'autoria, única o doble, de l'obra. El segon té molt a veure amb la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-65) i, doncs, amb la discussió sobre el lloc en què es redactà i el públic a qui s'adreçà. No cal dir que tots dos aspectes estan estretament interrelacionats. La possibilitat que l'autor del *TB* siga el Martorell del príncep de Viana resident a Barcelona, o el mossèn Martorell que s'ocupa del govern del comtat de Dénia en nom dels seus titulars, o el cavaller retirat a la ciutat de València plenament lliurat als

¹ La hipòtesi de treball d'Abel Soler (2012) ha estat objecte d'un prolongat intercanvi de parers entre ell i l'autor del present article. Agraïsc a Abel Soler que m'haja permès també la lectura del seu article, "Sobre el lloc on Joanot Martorell escrigué el 'Tirant lo Blanc' (1460-1464): Barcelona, Dénia o València?"

quefers literaris, fa variar de manera molt sensible la interpretació de no pocs elements de la novel·la. Tot plegat posa de manifest que la identificació de l'autoria no és irrellevant per a l'estudi i comprensió d'una determinada obra, especialment si és tan densa i complexa com el *TB*.

En tot cas, no em puc estar d'assenyalar que ara ja és possible de fer un estudi lingüístic global del *TB*, atès que disposem d'una doble edició crítica de l'obra: d'una banda, l'edició filològica de Perera (1995), encara inèdita, feta a partir de l'exemplar incunable de l'edició valenciana de 1490 servat al British Museum, que l'editor ha col·locat sistemàticament amb els altres dos exemplars de la mateixa edició, conservats a la Biblioteca Universitària de València i a la de la Hispanic Society de Nova York, i que ha contrastat amb les variants significatives de l'edició barcelonina de 1497; i, d'altra banda, l'edició criticoliterària d'Albert Hauf (2005), feta a partir de l'exemplar de 1490 de la Biblioteca Universitària de València, que, corregint i completant la que havien fet anteriorment el mateix Hauf i Vicent Josep Escartí (1990), té en compte les variants textuais significatives dels tres exemplars conservats de l'incunable de 1490 i les de l'edició barcelonina de 1497, a partir de l'edició de Perera (1995), i aclareix en nota "el sentit o significat de les paraules ja no emprades o de difícil comprensió, i també, dins del possible, els passatges paral·lels d'altres obres contemporànies o clàssiques capaces d'ajudar a il·lustrar i a facilitar una millor comprensió del text comentat". Així mateix, no puc deixar de constatar que les darreres recerques biogràfiques sobre Joanot Martorell no solament han fet progressar notablement la nostra coneixença del *TB* i de les seues circumstàncies, sinó que ens aproximen cada vegada més a la determinació de la vertadera identitat de l'autor i a una millor comprensió de la seua obra.

1. La llengua del *TB*

1.1. La complexitat lingüística del *TB*: la mà de Martorell i la "intervenció progressiva" de Galba

La complexitat lingüística del *TB* deriva en gran part de la barreja d'estils i registres presents en l'obra, ja que hi podem constatar des de mostres molt recaragolades de prosa artitzada fins a d'altres de ben planeres. S'ha relacionat la presència d'ambdós estils amb el doble protagonisme autorial que suggereix el colofó de l'edició de 1490: el del cavaller Joanot Martorell i del donzell Martí Joan de Galba o Gualba.² Avui sabem que Galba, prestamista de l'arruïnat Joanot, obtingué

² Martí Joan de Galba (m. 1490) era fill de Guerau de Gualba (o Gualbes), senyor del castell de Montnegre, al Principat, i doncs Gualba, si ens atenim al seu llinatge (Renau 1991, Moran 2002). Tanmateix, seguint la documentació notarial i administrativa valenciana majoritària i el colofó del *TB*, adoptem la grafia Galba. A València Gualbes també tendia a ser representat per Galbes (cfr. el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*), una variant que no és absent en la demanda interposada el 1465 per Galcerà Martorell contra Martí Joan de Galba. És un tret característic del parlar col·loquial

judicialment la propietat sobre el manuscrit de Martorell (1465) i que el dugué a la impremta a València el 1489. Va ser probablement el darrer curador de l'edició qui, per raons que ens són desconegudes, atribuï a Galba, en el colofó de l'incunable, l'autoria sobre la "quarta part". És més que probable que el manuscrit no romangués inactiu a can Galba durant 25 anys, sobretot des del moment en què es plantejà la possibilitat de beneficiar-se de l'invent de Gutenberg (Fuster 1993, Ferrando 1993). En tot cas, el text editat el 1490 degué ser objecte d'una manipulació, tradicionalment atribuïda a Galba, que anà més enllà de la incorporació d'un títol per a cada capítol. Curiosament, el millor coneixement de la biografia i de les aficions literàries de Galba no s'ha traduït en un reforçament de la hipòtesi de la seua "intervenció progressiva". La darrera visió de Riquer (1990, 1992) a favor de l'autoria única ha dissuadit els crítics, si bé només relativament, d'insistir en la possible segona mà del *TB*. En canvi, un matemàtic estudiós de la llengua catalana de l'època, Josep Guia (1996), ha extremat la qüestió de la manipulació del *TB* fins a postular que en realitat el veritable autor del producte final hauria estat Joan Roís de Corella.

Val la pena fer un breu recorregut per la crítica historicoliterària i textual del *TB* de mitjan segle XX a ençà per adonar-se millor de l'abast de la qüestió. Entre el 1947, data de l'edició de *Selecta del TB*, de "Joanot Martorell i Martí Joan de Galba", a cura de Martí de Riquer, i el 1990, data de publicació per *Quaderns Crema de l'Aproximació al 'Tirant lo Blanc'*, del mateix Riquer, s'ha acceptat la hipòtesi de l'il·lustre filòleg català segons la qual Galba hauria intervingut en el text del *TB* a partir del capítol 349 i, més intensament, a partir del 416. Interessat només en el lèxic i en la fraseologia, Joan Coromines (1954) s'hi afegí en constatar que els canvis estilístics de les darreres seccions del *TB*, qualificats de "feixugament declamatoris", només podrien ser atribuïts a l'"arreglador indiscret" que hauria estat el prestamista català Martí Joan de Galba. Per a Coromines la hipòtesi de Riquer era una "adquisició definitiva". Tot semblava que havia de ser així, àdhuc entre els diacronistes, que no gosaren qüestionar els grans mestres. A tot estirar, en matisaren els càlculs. Així, Max Wheeler (1980), a partir de la freqüència de les construccions d'*estar* i *anar* amb gerundi al *TB*, arribà a la conclusió que Galba hi hauria intervingut després del capítol 315, és a dir, "gairebé exactament després de tres quarts de l'obra comptant per pàgines", segons la reedició de 1969 del *TB* per Riquer. Certament, l'exhumació del plet interposat el 1465 per Galcerà Martorell contra Galba a propòsit de l'empenyorament del manuscrit del *TB* ha confirmat documentalment l'autoria de Joanot Martorell i, doncs, la presumpció que la va deixar enllestida. Encara que la descoberta ha avalat l'autoria única de Martorell, no ha dissipat la impressió que, darrere del reclam publicitari del colofó de l'incunable de 1490 sobre la coautoria de

catalanooriental, que era el del prestamista català, reduir la seqüència *qua / gua* a /ka/ i /ga/ respectivament, tal com veiem en altres casos, com ara Gasc per Guasc. La consolidació de la variant Galba a València podria explicar-se per la llarga residència del mercader català al cap i casal del Regne, on Gualba es traslladà a viure després del 1447 i abans del 1457, any en què es casà amb la valenciana Caterina Selma.

Galba, hi podria haver prou més que uns mers retocs estilístics. En tot cas, la constatació de la presència al *TB* de nombrosos calcs quasi literals de fonts molt diverses no ajuda gaire a fer possible la pretensió de Coromines de distingir-hi què n'és obra de Martorell i què no.

Així les coses, l'edició experimental i les concordances del *TB* fetes a la Universitat de Barcelona (Brossa / Rafel / Cabré 1983) a partir d'un facsímil (1967) de l'incunable de 1490 de la Biblioteca de la Hispanic Society de Nova York, van suposar un nou impuls per a l'estudi de la llengua del *TB* i per a abordar, sobre unes bases més sòlides, el problema de la segona mà del *TB*. El primer lingüista que se'n beneficià va ser Joan Perera (1986, 1987), que hi analitzà l'ús de les proposicions *a*, *ab* i *en*. No tardaren a aparèixer valoracions sobre els recursos lèxics de la novel·la. Observant la progressiva presència de mots i expressions cultistes, com *amaríssim*, *adolorit dol*, *dol* i *tristícia*, *gloriosa fama*, i la distribució d'algunes variants lèxiques com *abundant* / *abundós*, *amistat* / *amicícia*, *combat* / *combatiment*, *miserable* / *mísera*, *tristícia* / *tristor*, Curt Wittlin (1990) arribà a la conclusió que Galba hi va introduir “centenars de petits canvis i afegitons”, “prou per merèixer que l'impressor digui al colofó, redactat després de la mort de Galba, que tota una quarta part de la novel·la és d'ell. Dic bé, *una* quarta part, en el sentit del 25%, i no *la* quarta part, la fi”, com diu el colofó.

Doncs bé, basant-me en aquestes mateixes concordances, vaig fer notar (1989) que determinats trets del *TB* podrien explicar-se per la intervenció de Galba, aclarint tot seguit que “per Galba hem d'entendre també les possibles manipulacions d'altri que hui desconeixem”. A partir de la comparació entre les aproximadament 648 pàgines que devia tenir el manuscrit del *TB* empenyorat a Galba (“XXII sistems de full entegre desligats”) i les 776 de l'incunable de 1490, i a partir de la comparació entre el nombre de mots per pàgina d'un manuscrit quasi coetani del *TB*, com és el del *Curial e Güelfa*, conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid, i el nombre de mots per pàgina que conté l'edició del *TB* de Riquer (1947), vaig arribar a una conclusió semblant a la de Wittlin: el *TB* de 1490 podria tenir “una extensió un 20% superior a la del manuscrit original” de Martorell (Ferrando 1993). Aquest càlcul, però, dista molt de ser conclusiu, ja que pressuposa que el nombre de mots d'una pàgina del manuscrit de Martorell seria més o menys equivalent al del manuscrit del *Curial*. En tot cas, sembla fora de dubte que es preparà un “original” destinat als impressors, és a dir, una còpia a partir de la qual s'hauria de procedir a passar el text als motles de la impremta. Ho constata Pere Font, el notari que, després del 27 d'abril de 1490, data de la mort de Galba, n'inventarià els béns, entre els quals hi havia un segon manuscrit del *TB* “tot acabat, lo qual tenen per original los estampadors”.³ És en aquest “original” que s'incorporaren els títols dels capítols, absents en el manuscrit que Martorell havia

³ S'ha interpretat la descripció com a «tot acabat» del manuscrit de Martorell destinat als estampadors com a ‘complet, definitiu’, és a dir, amb tots els hipotètics afegits incorporats, però, tal com em suggerí Mateu Rodrigo, no es pot excloure, en un document notarial, que aquell sintagma hi significués ‘completament malmés’, en referència a l'ús que patí en el procés d'impressió.

empenyorat a Galba.

No sabem qui preparà la còpia hipotèticament actualitzada del *TB* destinada als impressors. No és probable que Galba s'hi hagués dedicat personalment. Persona culta, però sobretot home de negocis, Galba en pogué ser ben bé l'inductor, ja que era una via de fer més rendible i atractiva l'edició. Ell era el més interessat a fer adaptar el text als nous gustos literaris i a les noves preferències lingüístiques. Tal com vaig assenyalar més precisament en el meu treball de 1993, es podria adduir, a favor d'una intervenció inicial en la novel·la, merament com a copista, del catalanooriental Galba el fet que fins al capítol 237 apareguessen nombrosos casos de la grafia *ill* per *ll* (*batailla, beill, caillar, colteillada, conseil, fermaills, marteill, muraila, oreilles, railla, trebaill, ventail, vermeilles*, etc.), insòlita en textos valencians de l'època –de fet, el CICA⁴ no en documenta cap–, i que hi apareguessen també la major part dels casos de les grafies *x* i *tx* (*atxa, carnera, penatxos, porxe, reprotxar, xaperia*), en lloc del dígraf *ch*, que acabarà imposant-se molt majoritàriament a València a la darrera del segle XV. Certament, podríem explicar aquestes grafies fins al capítol 97 pel fet que Martorell copiava, com veurem més endavant, una versió catalanooriental del *Guillem de Varoic*, segurament amb molts casos de grafies *yll* i *tx*, però difícilment les podríem explicar així després del capítol 97. En tot cas, aquests canvis, més enllà de la regularització de *yll* en *ill*, no es poden imputar als “estampadors” del *TB*.⁵

En canvi, l'alternança al llarg de tot el llibre de les formes incoatives del tipus *fenescha* (cap. 247) / *partixquen* (cap. 324) / *feneixca* (cap. 238) suggereix una mà valenciana de l'època, que vacil·la entre la *scripta* cancelleresca (–*esc*), les variants populars (–*ixc*) i unes formes cultes híbrides característicament valencianes (–*eixc*), que veiem aplicades fins i tot a algun topònim italià (*Peixcara* per Pescara). També, en el vessant lèxic, suggereix una autoria valenciana:

a) la preferència sistemàtica del *TB* pels mots i per les variants formals més corrents a València, sovint compartides per la resta del català occidental, com *amprar* ‘manllevar’, *arrapar* ‘esgarrapar’, *coixo*, *espill*, *febra*, *dacsa* ‘panís’, *la fel*, *forrar*, *hui*, *huit*, *junc*, *llauger*, *melic*, *menejar* ‘remenar’, *sancer*, *verdader*, *vespra* ‘vigília’;

b) una preferència relativa per mots i variants com *aplegar* ‘arribar’, *defendre*, *fondo*, *llançol*, *malair*, *a soles*, en lloc de les preferències catalanoorientals corresponents; i

c) l'alternança de sinònims d'abast més general i d'abast més particular, com ara *mas* i el més característicament valencià *alqueria*.

⁴ Sigla per *Corpus Informatitzat del Català Antic*.

⁵ Les observacions d'Indini i Minervini (1990) sobre les variants de l'edició barcelonina de 1497 concerneixen sobretot les grafies. El treball dels filòlegs italians ens il·lustra molt bé sobre les alteracions produïdes en el procés de transmissió de l'obra, ara a partir de les premses (Ferrando 2000). Ara bé, per les raons adduïdes a la nota 3, jo no avalaria la seua conclusió que l'edició de 1497 hauria aprofitat el manuscrit «tot acabat» que es va utilitzar per a l'edició valenciana de 1490.

Tots els intents de justificar amb arguments lingüístics –més aviat impressions lingüístiques– els arguments de la crítica literària a favor d’una “intervenció progressiva” de Galba es veieren sobtadament deseparats quan Riquer (1990, 1992), induït per Marinescu (1979), canvià radicalment de parer: per a Riquer, la intervenció de Galba hauria estat tan insignificant que fins i tot les rúbriques, que no apareixen en l’únic foli manuscrit del *TB* que ens ha pervingut, s’havien d’atribuir a Martorell. Els canvis d’estil de les darreres seccions només serien “resultat d’una natural evolució estilística” experimentada per l’autor al llarg de la redacció de l’obra, i algunes aparents confusions d’àtones (*erauts / arauts, lamentació / lementació, maleyt / malayt, gemechs / jamechs, Anglaterra / Englaterra, lagoteria / legots*) es podrien explicar per la presència a València de caixistes barcelonins. El *TB* esdevenia, per tant, obra d’un sol autor i no es podia concebre sinó amb una “perspectiva unitària”. Molts historiadors de la literatura medieval, com Lola Badia (1993) i Josep Pujol (2002), entre altres, s’afanyaren a adherir-s’hi. La convicció amb què Riquer defensà la seua nova hipòtesi degué induir Colón (1991, 1993) a destacar que l’autor barreja al llarg de tot el llibre preferències lèxiques valencianes (*aplegar* ‘arribar’, *vespra* ‘vigília’, *espill* ‘mirall’, *verdader* ‘vertader’, *a soles* ‘tot sol’, *xic* ‘petit’, *espai* ‘estona’, *servei* ‘servei’, etc.) i sinònims o variants generals, més o menys vicaços a València (*aturar, aucell, estona, petit, servei, seure, vermell*, etc.). En concret, Colón adduí les ocurrències d’*espai* ‘estona’ i de *sempre*, amb el significat de ‘tostemps’, que s’observen tant “al començament com a la fi de la nostra novel·la”, com una de les millors proves de la unitat lingüística de tot el *TB*. També els italianismes (*penatxo, sacomano*, etc.) i els castellanismes (*tento, perro*, etc.) recorren tota l’obra. No és aquesta, però, la conclusió a què han arribat Riba i Ginebra (2000) i Riba (2005), els quals, amb els més moderns recursos de l’estilometria, han detectat un canvi sobtat d’estil i de lèxic entre els capítols 374 i 385.

En tot cas, no s’han de confondre unitat i uniformitat lingüístiques. Si és cert que la presència de determinats aspectes lingüístics al llarg de tota l’obra confirma l’autoria de Martorell, la diversitat de fonts i d’estils permet considerar el *TB* com una obra lingüísticament complexa.

1.2. *Dues scriptae al TB?*

La complexitat del *TB* no és solament lingüística, sinó també literària. Per això no tots els estudiosos de l’obra s’avingueren amb ulls clucs al nou plantejament de Riquer. En sengles comunicacions al col·loqui de l’AILLC celebrat el 1991 a Alacant i Elx, Joan Fuster i Antoni Ferrando vam coincidir a defensar que el text del *TB* publicat el 1490 no devia ser el mateix que l’enllestit per Martorell cap a 1464.

En concret, Fuster (1993) adduí com a proves de l’alternació del text del manuscrit de 1464 els nombrosos plagis corellans i una observació de Juli Guillén sobre una frase del *Tirant* (“tota la costa [que va de Cadis a Cartagena] en aquell temps era de

moros”), que només podria haver-s’hi introduït després de la conquesta de Màlaga (1487), ja que duu l’imperfet “era”. La presència de tants plagis –ja des de la dedicatòria, reproducció en gran part literal de la versió catalana de *Los dotze treballs d’Hèrcules feta* per Enric d’Aragó, marquès de Villena– desmentiria, segons Fuster, les afirmacions que hi fa Martorell, segons les quals l’obra “per mi sols sia estat ventilada” i “no altre amb mi”.

En el meu treball (1993), no debades intítulat “Del *Tiran* de 1460-1464 al *Tirant* de 1490” –en atenció al fet que la primera forma, ja emprada en el plet de Galcerà Martorell contra Galba, és la mateixa que utilitza Pere Font, el notari que fa l’inventari dels béns de Galba, de 1490, per a designar el manuscrit empenyorat (“hun libre cubert de pregamí apellat lo *Tiran*”)–, vaig aportar arguments sobretot lingüístics per a arribar a la mateixa conclusió que Fuster.⁶ En efecte, a partir de les concordances de Brossa, Rafel i Cabré (1983) i dels treballs de Perera (1986, 1987), vaig considerar que, si bé la versió impresa del *TB* adopta uns quants criteris morfològics i lèxics més o menys sistemàtics, com els que il·lustren exemples com *yo* (i no *jo*), *mereixes* (i no *mereys*), *amau* (i no *amats*), *véu* (i no *viu*), *hagué* (i no *hac*), *verdader* (i no *vertader*), *fins* (i no *tro*),⁷ que en confirmen una redacció unitària, també s’hi observen d’altres que proven no sols la dependència de les fonts manejades sinó també les alteracions introduïdes en el text original de Martorell. Així, es pot constatar que, dels deu exemples en què el pronom personal tònic en funció de complement directe no va precedit per *a*, quatre es concentren en el capítol 143, on es plagia la versió catalanooriental, de *circa* 1400, de la *Lletra de reials costums*, de Petrarca; o que els únics sis casos de la preposició *an* seguida dels demostratius *aquest* / *aquell* es donen en els capítols que plagien el *Guillem de Varoic*, sens dubte a partir d’una còpia catalanooriental. Les preteses i excepcionals confusions d’àtones adduïdes per Riquer, si no són mers errors tipogràfics, o bé es concentren en seccions plagiades de textos catalanoorientals, com són el *Guillem de Varoic* o la *Lletra de reials costums* (*Englaterra, legots, lementació*), o bé responen a pronúncies valencianes (*jamec, malaït*). També vaig remarcar que l’alta freqüència de casos de complements directes de persona introduïts per *a* (com ara en “Com lo conestable informà a l’emperador de l’estat del camp”, cap. 145) s’havia d’atribuir a la seua presència generalitzada en les rúbriques, que contrasta amb la freqüent absència d’*a* en els mateixos sintagmes reproduïts en el capítol corresponent. Aquesta innovació sintacticoestilística, que s’imposa pels anys pròxims a l’edició del *TB*, sembla fruit de la preparació del manuscrit per a la impremta. La comparació entre el text de l’incunable de 1490 i el del full manuscrit del *TB* descobert per Jaume J. Chiner (1993), corresponent a part dels capítols 407 i 408, revela no sols que aquest formava part d’una còpia anterior a

⁶ És ben coneguda la tendència del català de València, especialment a partir del segle XV, a afegir una *-t* final a les formes nominals i verbals acabades en *-an* i *-en*, com *anan* (anant), *Llutxén* (Llutxent).

⁷ En el meu treball de 1989 vaig interpretar erròniament la categoria gramatical de *tro*, que és un substantiu, i no l’antiga preposició homògrafa que després serà substituïda per *fins*. El lapsus, detectat per Colón, ja apareix esmenat a Ferrando (1993, 11).

l'edició de 1490, sinó que Martorell no arribà a redactar les rúbriques dels capítols, com havia suposat Riquer. Més encara, posa de manifest alguns dels criteris de correcció lingüística que s'aplicaren al *TB* de cara a la impressió de 1490, com són la simplificació de *ff-* inicial de mot (*fet* per *ffet*), la regularització de l'ús de *m/n* davant *b* (*bombarda* per *bonbarda*) i la regularització de *y/i-* inicials de mot (*illa* per *ylla*). No hi apareix la grafia *ill* en *batalla*, i la del nom del protagonista és *Tirant* i no *Tiran*.

Dins d'aquesta problemàtica cal incloure també precisament aquest doblet gràfic *Tiran* / *Tirant*. Que *Tiran* sense *t* devia ser la forma original del títol del llibre i del nom del protagonista ho testimonien no sols el notari Pere Font en fer l'inventari de la biblioteca de Galba ("lo *Tiran*") i la declaració de Galcerà Martorell en el plet de 1465 ("hun llibre apellat *Tiran lo Blanch*"), sinó també, implícitament, la presentació que *Tirant* fa dels seus orígens familiars al capítol 29 de la novel·la ("mon pare fon senyor de la marca de Tirània"). Coromines (*DECat*, VIII, 1988, 498) ja va advertir que el nom de l'heroi no deriva de *tirar* sinó de *tyrannus*, que tenia la doble accepció d'home de forces extraordinàries i, per extensió, 'de qualitats extraordinàries', que és la que s'aplicaria al nostre protagonista, i la de 'persona cruel, explotadora', que observem aplicada a un presoner turc ("lo seu nom és lleig e vil, per ço com tirant vol dir usurpador de béns o, més propi parlar, lladre", capítol 163). És probable que Galba, endut pel desig d'evitar les connotacions negatives d'aquesta darrera accepció, fos el responsable de la substitució del títol original, que després, en la reescriptura de l'obra, s'hauria aplicat sistemàticament al nom de l'heroi. Ho sembla confirmar el fet que, ja el 1465, Galba hagués denominat "Tirant" el llibre de Martorell en les seues al·legacions contra Galcerà, i que siga aquesta la forma per a referir-se al llibre que apareix sistemàticament en tota la documentació originada per Galba: els contractes d'edició de 1489 i 1490, l'inventari de béns de Joan Rix de Cura, de 1490, i el document notarial de lliurament a l'hereu de Galba del "*decem volumina libri de Tirant et originalis dicti libri*", de 1491 (Ferrando 1993, 29-30).

Curt Wittlin (1995), en un treball titulat ben significativament "Dels manuscrits a l'edició: el *Tirant*, elaborat per Martorell el 1460 usant materials preexistents, revisat després en 'valenciana prosa' per Galba", reitera vells arguments de caire lingüístic (1990) i n'adduï de nous en suport de la seua visió sobre la manipulació estilística del *TB*. Si Martorell reserva el qualificatiu de "cruel" per als pitjors enemics, un sintagma com "crudelíssims anglesos" (capítol 372) en boca de l'anglòfil autor del *TB*, per posar un exemple, no podria ser original. En tot cas, l'examen lingüístic de l'edició incunable del *TB* apunta a la convergència de dues *scriptae* o capes lingüístiques en la còpia del manuscrit que serví d'original als impressors. La primera, potser pròxima a 1464, que arribaria fins al capítol 237, és a dir, afectaria el 40% inicial del *TB*, es caracteritza per la mescla de trets lingüístics modernitzants o populars i trets lingüístics arcaïzants o de més tradició cancelleresca: les grafies *ill* (*batailla*) i *tx* (*reprotxar*), la preservació de *g* en les formes verbals d'*augmentar*, l'absència de la desinència *-e* de la primera persona del singular dels verbs de la primera conjugació (*ador*), la forma verbal *fonch* (en lloc de *fon*, la més corrent llavors a València),

variants lèxiques tradicionals com *alendar*, *coratge*, *lleixar*, *martre*, *meytat*, etc. La segona capa, anterior al primer contracte d'edició del *TB* (7-VIII-1489) i potser posterior a 1487, ja que el text editat presenta Màlaga com a ciutat encara sota l'islam, arrancaria al capítol 237 aproximadament, i es caracteritza per un net predomini de les opcions gràfiques i lingüístiques més modernitzants i populars (*batalla*, *reprochar*, *aumentar*, *adore*, *fon*, *deixar*, *mitat*, etc.) i per una forta presència de llatínismes i neologismes (*ànimo*, *màrtir*, *estrado*, *libera*, *sacomano*, etc.). El tall és, però, progressiu: “les manipulacions semblen mínimes abans del capítol 299, escasses fins al 325 i més notòries a partir d'aquest capítol”. Aquests dos estadis lingüístics queden molt ben reflectits en la dedicatòria i en el colofó de l'edició del *TB* respectivament: així com Martorell usa en la dedicatòria *girar* i *expondre* per a indicar el pas de la suposada llengua original anglesa del *TB* a la llengua valenciana, l'autor del colofó (Jacob de Vila?) recorre per a aquest mateix concepte al neologisme *traduir*.

Seguint Riquer (1990), els partidaris de l'autoria exclusiva de Martorell, i “no altri amb mi” –com afirmà de la seua obra el mateix escriptor en la dedicatòria–, tendeixen a explicar la progressiva modernització lingüística del *TB* com a resultat d'una evolució dels criteris estètics de l'autor. Ara bé, sobta la contundència del canvi d'estil entre els capítols 374 i 385 i, després, l'alternança de dos estils, que ha dut Riba i Ginebra (2000) i Riba (2005) a afirmar que la frontera que separa la secció anterior i la darrera “és massa forta perquè pugui ser explicada sense la intervenció de dos autors diferents”. Probablement no cal arribar a aquesta conclusió per a explicar-lo, però la constatació, feta des de l'estilometria, no deixa de suscitar interrogants sobre la “quarta part” del *TB*, de què parla el colofó, i sobre la possible manipulació pòstuma del text de Martorell.

Comptat i debatut, s'imposa la conclusió que només es pot analitzar lingüísticament el *TB* tal com ens ha arribat i que és inviable, almenys mentre no es recupere el text empenyorat a Galba, la pretensió de voler detectar el text original de l'autor. Una originalitat que, per altra banda, no coincideix amb els paràmetres que fem servir actualment per a definir el concepte i que caldria buscar en la manera d'engalzar i de dotar de coherència el conjunt de materials propis i d'altri manejats. Ja ho van destacar Riquer (1947) i Colón (1991, 1993), a propòsit de la reelaboració de la *Lletra de reials costums*, en què Martorell va substituir mots com *sovent*, *pus*, *cuidar*, *arrear*, *glaç*, *coratge*, *adur*, etc., per *sovint*, *més*, *pensar*, *abellir*, *gel*, *temor*, *ànimo*, *portar*, etc., respectivament. Una reelaboració feta amb habilitat i amb una remarcable consciència literària.

1.3 *L'ombra allargada de Joan Roís de Corella*

A partir de les variants del full manuscrit del *TB* donat a conèixer per Jaume J. Chiner podem deduir hipotèticament que les modificacions introduïdes arran de la impressió de 1490 no degueren afectar el fons del text, sinó més aïna aspectes puntuals i formals. No sabem si va ser en aquesta darrera fase que s'hi van incorporar els

“centenars de petits canvis i afegitons” i un nombre indeterminat d’embelliments estilístics, probablement inspirats per la prosa de Corella, de què parla Wittlin (1990). Era una operació freqüent a l’època. Així, l’anònima *Vida de sant Honorat*, que ja va ser modernitzada lingüísticament amb motiu de la primera edició (València, 1495), encara serà objecte d’un projecte d’artització i de complementació parcial en la segona edició (València, 1513). També la segona edició de la *Vita Christi* (1513), de sor Isabel de Villena, posa de manifest la intervenció d’una mà correctora competent.

Gràcies a les notes de l’edició de Hauf (2005), avui podem resseguir fàcilment els paral·lelismes lèxics i fraseològics entre el *TB* i l’obra de Corella. Ja he avançat que, aplicant l’estilometria tant a les unitats lèxiques com a les unitats fraseològiques i als agrupaments lèxics, Josep Guia (1996) en descobrí tants que va sostenir que el *TB* era bàsicament obra de Corella. I ho justificà a partir de la constatació que molts d’aquests suposats plagis devien procedir d’obres posteriors a la mort de Martorell. En un bon nombre d’exemples, Guia dóna raons ben plausibles per considerar que són afegits posteriors a 1465. Així, als capítols 3, 8, 54, 445, 451, 482 i 483 del *TB* es reproduïxen frases que retrobem a *Lo juí de Paris*, una obra de Corella que ha de ser posterior a 1469, ja que aquest hi confessa trobar-se “content de sermons girar la ploma”, és a dir, de descansar dels sermons, i això només tindria sentit a partir de 1468 o de 1469, en què el nostre escriptor esdevé mestre en Teologia i, doncs, sermonador. Els paral·lelismes fraseològics entre *La sepultura de Francí Aguilar* i el capítol 485 del *TB* apunten que Martorell s’hauria inspirat en aquell, però l’obra de Corella és de 1482 i, per tant, podríem estar davant un altre afegit del *TB*. Tanmateix, és possible, en aquests i en molts altres casos, que estiguem davant textos anteriors de Corella que portaven ja aquesta fraseologia, que Martorell hauria reutilitzat. De fet, el *TB* ens forneix informació sobre obres desconegudes de Corella. Algunes de les paraules, imatges i expressions (*propra*, *cobrir d’aspre cilici*, *esmaltar digníssims versos*, etc.) que trobem en el plany de l’Emperador del *TB* (capítol 472) les retrobem en el plany marià que és l’*Oració a la sacratíssima Verge Maria tenint son fill, Déu Jesús, davallat de la creu* (Ferrando 1993, 32), que se suposa de l’època de maduresa del nostre escriptor. I encara hauríem de tenir en compte que moltes concordances observades entre el *TB* i les obres de Corella s’han d’atribuir a fonts o a influències comunes, com ara el *Bursario*, de Juan Rodríguez del Padrón. Un sintagma compartit, com ara “herètica pravitat” (capítol 448), no és cap plagi, sinó que s’ha d’atribuir a la cultura teològica de l’època. Una mera comparació estadística no sols entre les coincidències, sinó també entre les discrepàncies fraseològiques i lèxiques de Martorell i de Corella ens dissuadiria contundentment de qualsevol temptació d’atribuir el *TB* a aquest últim.

En tot cas, ara per ara és absolutament difícil destriar quins són els suposats plagis de Corella incorporats per Martorell i quins, si encara se n’hi incorporaren, els pòstums, bé de primera hora, bé hipotèticament imputables a l’“arreglador” del text que preparà la còpia destinada als impressors. Hi ha prou consens entre els especialistes que Martorell degué aprofitar fonts corellanes anteriors a 1460 o

coetànies de la redacció del *TB*, com ara el *Debat epistolar ab lo príncep de Viana*. No és probable que un home de negocis com Galba, per molt aficionat a les lletres que fos, es dedicés a corellitzar una obra tan allunyada del seu món ideològic i estètic, o que hagués permès, almenys durant els primers anys en què posseï el manuscrit personal de Martorell, que se'n traguessen còpies, ja que n'haurien disminuït el valor material. Els inventaris de llibres anteriors a 1490 coneguts no en registren còpies. Corella, en podria haver estat l'excepció? Hauf (1993) considera que la manera com es van incorporar al *TB* els plagis corellans, que es localitzen des dels primers capítols fins als últims i s'articulen de manera coherent dins la novel·la, va més enllà d'un calculat artitzament estilístic d'última hora i, per tant, no descarta que el mateix Corella hagués tingut a veure amb l'operació, ni que fos a títol de suggeriments o propostes a Martorell. Però només això, perquè no és probable que Corella s'hagués entretingut a brodar amb autoplagis un text d'altri, altrament allunyat del seu món ideològic. Que alguna còpia se'n va fer ho posa de manifest el full localitzat per Chiner, probablement pertanyent a l'àmbit familiar d'Isabel de Lloris, a "pregàries" de la qual "lo magnífich cavaller mossén Martí Johan de Galba" hauria traduït "la quarta part [del *TB*], que és a la fi del libre". Hauria estat ella la mecenes del darrer maquillatge estilístic del *TB*? Siga com siga, el fet és que a València se'n devia parlar, i molt, del *TB*. De segur que era un dels temes de conversa, i probablement de lectura, en les possibles trobades literàries a casa de Berenguer Mercader, amic de Corella.

En aquest context de contactes fluids entre Martorell i Corella –parents llunyans, potser veïns pròxims, cavallers i copartícips d'una mateixa passió literària–, sempre que donem per segur que Martorell hi residí els darrers anys, és molt probable que Martorell hagués integrat la immensa majoria de les aportacions de Corella en el seu original. Un original que no hem de confondre amb la primera redacció de l'obra, probablement iniciada el 2 de gener de 1460, sinó amb la versió final que el 1464 anà a parar a mans de Galba, el "Tiran" inventariat el 1490.

2. La qüestió de l'autoria del *TB* i de la identitat del darrer Joanot Martorell

2.1. La dimensió cultural de la qüestió

Ben sovint, l'interès de les obres literàries no es redueix a la seua dimensió estètica. Obres amb una densitat de referents culturals com és el *TB* esdevenen retaules impagables d'un moment històric. La coneixença de la biografia de l'autor ens ajuda a comprendre i a interpretar aspectes molt diversos de la seua obra. Per això trepitgem amb peu més ferm quan estudiem el *TB* que no quan examinem el *Curial*, de l'autoria del qual en sabem ben poc. I ens és molt més fàcil entendre el *TB* de Joanot Martorell, de 1490 i 1497, que no l'anònim i descontextualitzat *Tirante el Blanco*, de 1511, que conegué Cervantes.

Les recerques documentals de Marinescu (1954, 1979) i de Riquer (1990) ja ens van furnir dades de primer ordre sobre la biografia de Joanot Martorell. Gràcies a les

investigacions dels anys noranta realitzades per Jaume J. Chiner i Jesús Villalmanzo, entre altres, s'han pogut completar alguns dels buits més sentits de la biografia del nostre escriptor. Avui sabem que Joanot morí abintestat, pobre i sense fills coneguts, cap al març de 1465 com a més tard, segurament a la ciutat de València, i que llavors el seu manuscrit del "Tiran" estava en mans de Galba. I ho sabem perquè el seu germà Galcerà reclamà, com a hereu, el manuscrit al prestamista català davant un tribunal valencià, però la justícia dictaminà en contra, atès que Joanot no li havia tornat els diners prestats. La dedicatòria de la novel·la a don Ferrando de Portugal, "rei expectant", ja induí Riquer (1990) a demanar-se si tindria res a veure amb les expectatives de successió de l'infant portuguès al principat de Catalunya, que, revoltat contra Joan II, havia proclamat unilateralment Enric IV de Castella (1462) i després l'infant portuguès Pere el Conestable (1463) com a reis de la Corona d'Aragó. Quan es pensava que la proposta d'identificació de l'autor del *TB* amb l'escrivà de ració homònim de Carles d'Aragó, príncep de Viana i duc de Gandia (1439-61) havia tancat la qüestió de la biografia de Martorell (Torró 2001, 2002), les darreres troballes documentals dutes a terme per Agustín Rubio Vela (2010), Vicent Josep Escartí Soriano (2012) i Abel Soler Molina (2012), que s'han centrat precisament en els anys del darrer Joanot Martorell (1458-65), han introduït elements biogràfics nous, que qüestionen ben significativament, i en sentit molt divers, la nostra coneixença de l'escriptor i, doncs, les nostres percepcions sobre el *TB*, redactat amb tota probabilitat entre 1460 i 1464. Però la homonímia entre els diversos Joan / Joanot Martorell documentats llavors al regne de València ha contribuït que tots tres investigadors hagen proposat hipòtesis d'identificació totalment diferents.

Tot plegat confirma que la comprensió i la interpretació de no pocs elements del *TB* són indestruïbles de la coneixença de la biografia del seu autor real. I que no es pot construir història literària a partir d'hipòtesis, sinó a partir de fets documentals contrastats. A hores d'ara hem pogut confirmar documentalment que Joanot Martorell, cavaller, habitador de València, és l'autor real del *TB*, però les recerques de Torró, Rubio, Escartí i Soler sobre els diversos Joan / Joanot Martorell dels anys 1458-65 han projectat dubtes sobre la identitat del personatge. Malgrat aquests dubtes, les reflexions i les troballes documentals d'aquests investigadors, bé que amb conseqüències diverses, ens acosten cap a la dilucidació del problema. Car les hipòtesis ben plantejades i argumentades sempre són útils per a avançar en la recerca honesta d'uns objectius tan exigibles científicament com imprescindibles des del punt de vista de la història cultural.

Així, si l'autor del *TB* fos Joan o Joanot Martorell, "*civis Valentie*" resident a Barcelona, escrivà de ració, almenys entre 1458 i 1461, de Carles d'Aragó, i missatger, almenys entre 1462 i 1463, del lloctinent Juan de Beaumont, com postula Torró, la interpretació del sentit de la dedicatòria a don Ferrando de Portugal resultaria políticament coherent, però hauríem de provar documentalment i justificar convincentment, per exemple, per què el nostre presumpte autor canvià de militància política mentre escriví el *TB*, o per què no apareix mai documentat explícitament com

a cavaller o per què es consigna el seu nom junt amb un Joan Martorell menor de dies, presumiblement fill seu, si sabem que l'escriptor morí sense fills coneguts, o per què vivia amb una certa comoditat si ens consta, gràcies al plet de 1465, que "lo dit mossèn Johanot passava moltes necessitats e lo dit Martí Johan de Galba li prestava dinés sovent, la qual cosa no és ignorada per lo dit mossèn Galceran Martorell". I si l'autor només pot ser un dels dos Joan Martorell, "*miles, habitator Valentie*", documentats a la ciutat de València explícitament als anys 1458-65, hauríem de dilucidar quin dels dos presenta uns lligams clars amb l'obra i amb la família de l'autor del *TB*, i, per tant, quin dels dos reuneix les condicions per a identificar-lo com a tal. Perquè, com veurem després, no tenim encara cap document que identifique directament cap dels dos Joan Martorell proposats per Torró i per Rubio respectivament com a autor del *TB*, i Soler, si bé invalida les identifications documentals proposades per Torró, no n'ha pogut adduir cap que descarte absolutament el Martorell proposat per Rubio. Així les coses, haurem de continuar indagant sobre uns indicis discutibles o atènyer-nos a les proves indirectes.

La qüestió de la identificació del Martorell autor del *TB* es complica si se la fa dependre d'un lloc cortesà de producció i de consum, com postula Torró, per a qui aquest lloc ha de ser Barcelona a partir de 1460. Alguns filòlegs, com Josep Pujol, Rafael Beltran i Lola Badia, han seguit Torró en aquest plantejament. Altres, com Jaume Auferil, Albert Hauf o Vicent J. Escartí, o historiadors com Agustín Rubio, Mateu Rodrigo i Abel Soler, l'han qüestionat obertament. És evident, doncs, que la identificació de l'autoria d'una obra és bàsica per a contextualitzar-la i interpretar-la adequadament. En el nostre cas, caldrà aplicar una metodologia rigorosa a l'anàlisi de les dades que ens forneixen els documents referits a almenys els tres Joan Martorell proposats respectivament per Torró, Rubio i Soler com a autor del *TB*, delimitant amb claredat les constatacions i les interpretacions. En altres mots, caldrà no confondre les realitats documentals i les percepcions que se'n tenen, sempre subjectives. I caldrà adoptar una posició crítica davant les interpretacions més discutibles.

Així les coses, és obvi que la identificació de l'autor del *TB* és ben rellevant per a la història de la llengua, de la literatura i de la cultura en general. La interpretació de molts passatges del *TB* o del sentit de les seues tries onomàstiques i de les actituds dels seus personatges dependrà en gran mesura de la identificació que s'haja proposat. Però cal que les hipòtesis no substituïsquen les realitats documentals, sense les quals poden derivar en ciència-ficció.

2.2. *Les hipòtesis: tres Joan Martorell i dos llocs de producció, Barcelona i València*

Tot seguit expose breument els punts que considere bàsics de cada una d'aquestes tres hipòtesis autorials:

a) Segons Torró (2001, 2002), l'autor del *TB*⁸ no tornà de Nàpols a València, sinó que acompanyà a Barcelona el Primogènit, de qui era escrivà de ració i trinxant. Mort Carles d'Aragó (23-IX-1461), Joan o Joanot Martorell, "*civis Valencie*" –constatació que no indicaria exclusivament la condició jurídica de "ciudadà"–, es posà al servei de Juan de Beaumont, dugué a terme diverses missions diplomàtiques a Castella i França, que reflectí al *TB*, i finalment "va haver de procurar-se uns nous senyors en el seguici de Pere el Conestable i els va dedicar la novel·la de cavalleries que ja devia tenir acabada" (Torró 2001, 112). En una bona part de la documentació adduïda per Torró (2010) se l'anomena Joanot Martorell, la mateixa forma del nom que apareix al *TB*. Els tractaments de "(ben) amat" (*dilectus*) i de "mossèn" avalarien la seua condició de cavaller. La cort il·lustrada del príncep de Viana a Barcelona, i no cap altre lloc, seria l'àmbit idoni per a la creació del *TB*. Aquest criteri ja descartaria que el procurador del comte de Dénia fos l'autor del *TB* (Torró 2011). És en la cort de Barcelona on l'escrivà de ració del Primogènit "va passar els darrers anys de la seva vida, durant els quals va escriure la seva gran novel·la, entre el cercle de vianistes i antijoanistes després d'esclatar el conflicte", i on va conèixer els materials a partir dels quals la va redactar (Torró 2001, 118). I és en aquella cort que Martorell va coincidir amb Joan Roís de Corella, segons que es deduiria de la presència de l'obra de Corella en alguns cançoners vinculats a la cort del príncep de Viana. Si va empenyorar el manuscrit del *TB* a Martí Joan de Galba, bé a Barcelona o bé a València, és perquè "hauria tingut necessitat de diners en efectiu" (Torró 2011: 594). L'antijoanisme de l'escrivà de ració del Primogènit explicaria la dedicatòria de la novel·la a don Ferrando de Portugal, possible hereu de Pere el Conestable, que així "tuvo que haber sido escrita a finales del verano o en otoño de 1464" (Torró 2006a, 79).

b) Rubio Vela (2010) creu identificar l'autor del *TB* amb mossèn Joan Martorell, coprocurador dels comtes de Dénia, Fernando de Rojas i Sandoval i Diego de Sandoval, junt amb el jurista Gabriel de Riusech, entre la darrerria de 1459 –exactament, des de l'agost 1459 (Escartí 2012)– i gener de 1463, en què Dénia tornà de fet i de dret a la jurisdicció reial i, conseqüentment, Martorell perdé el càrrec. De nou a València i sense recursos econòmics, Joan Martorell hagué d'empenyorar el manuscrit del *TB* a Martí Joan de Galba, a la darrerria de 1463 o a principis de 1464. L'antiga vinculació de Joanot Martorell amb els Gómez de Sandoval, ja en els fets de Xiva (1449), les al·lusions paròdiques del *TB* a misser Albert de Riusech, transsumpte del jurista Gabriel de Riusech, coprocurador de Dénia, amb qui Martorell va tenir certes divergències, la possibilitat que el nom de Ricomana fos un homenatge a la culta Juana Manrique, esposa de Fernando de Rojas, són arguments, entre altres, que confirmarien que mossèn Joan Martorell ha de ser l'autor del *TB*. En tot cas, aquest no pot ser l'escrivà de ració del príncep de Viana, perquè el càrrec d'escrivà de ració no

⁸ En una bona part del regist documental presentat per Jaume Torró (2010) al congrés tirantià de València del mateix any, el cognom del servidor del príncep de Viana apareix escrit «Marturell», reflex fidel del context dialectalment catalanooriental en què aquest es movia.

era, en general, propi dels cavallers i perquè mai se'l documenta explícitament com a cavaller, omisió sistemàtica que Martorell no hauria consentit de cap manera (Rubio 2011). La dedicatòria a don Ferrando de Portugal com a “rey expectant” s'explicaria en funció de l'expectativa d'un regne cristià al nord d'Àfrica, i no en clau successòria del rei “intrús” Pere el Conestable, ja que la deslleialtat que implica aquesta posició antojoanista és incompatible amb els principis de la cavalleria exposats al *TB*, segons els quals “la major infàmia que'l cavaller pot haver en aquest món, sí és com ve contra son senyor natural” (cap. 27).

c) Segons Abel Soler (2012), totes les dades documentals sobre Martorell referides a la procuració de Dénia apunten que el seu cotitular, Joan Martorell, ha de ser el senyor de Beniarbeig i Benicadim homònim, casat i amb fills i cosí segon del també cavaller Joanot Martorell, l'autor real del *TB*. El senyor de Beniarbeig hauria estat nomenat procurador del comtat de Dénia per la seua trajectòria de defensa dels interessos dels regants del terme de Dénia, que afectaven també els del seu senyoriu, contra els de la vila d'Ondara, possessió d'Hug de Cardona. El Joan o Joanot Martorell del príncep de Viana és un ciutadà de València, que hauria esdevingut escrivà de ració del Primogènit per la seua vinculació amb Joan de Cardona, fill d'Hug de Cardona i majordom i conseller del príncep de Viana, reiteradament documentat en l'entorn del Primogènit, com es pot observar en la documentació publicada per Bofarull (1864) i per Torró (2010). Aquest Joan Martorell, ciutadà i no cavaller, no pot ser l'autor del *TB*. El darrer Joanot Martorell, el veritable autor del *TB*, “passava moltes necessitats”, residia a la ciutat de València i hauria abocat en la novel·la les experiències viscudes pel seu gran amic Jaume de Vilaragut tant a l'Orient com en l'entorn familiar, tal com es reflecteix al *TB*.

Si bé des del punt de vista de l'autoria ens les hem de veure amb tres candidats diferents, des del punt de vista del lloc de producció del *TB* les tres hipòtesis es poden reduir a dues: la ciutat de Barcelona, al voltant del príncep de Viana i del lloctinent Juan de Beaumont, i la ciutat de València (i potser durant un temps Dénia, si el procurador dels seus comtes fos el nostre escriptor), en contacte amb nobles tocats de lletra, com Joan Roís de Corella, Berenguer Mercader, Isabel de Lloris, Fernando de Rojas Sandoval, Juana Manrique i Jaume de Vilaragut.

2.2.1. *La hipòtesi barcelonina de l'escrivà de ració del Primogènit: un constructe ideològic?*

Jaume Torró (2001, 104) parteix de la convicció que el gruix de la literatura del segle XV, sobretot dels dos primers terços, es produeix i es consumeix al voltant de la cort, que era el lloc que marcava “les pautes literàries a seguir i el principal motor de la renovació”. Sota Alfons el Magnànim, Nàpols s'havia convertit, als anys centrals del segle XV, en el gran centre cortesà de la Corona d'Aragó. Desaparegut el

Magnànim (1458), la presència del príncep de Viana a Barcelona a partir del 28 de març de 1460 “farà canviar radicalment el panorama literari de casa nostra, i d’unes terres sense corts passarem a una ciutat [Barcelona] i unes terres amb intensa presència cortesana. Amb ben pocs anys, la literatura i la poesia [hi] van recuperar el seu espai natural” (Torró 2001, 109). Per a Torró és fonamental la consideració del *TB* com a obra de cort i també que només un Joan Martorell servidor del príncep de Viana, així mateix documentat com a Joanot, pot ser el cavaller Joanot Martorell que escriví el *TB*, de manera que tota la documentació d’ençà de 1458 referida a l’“amat” o a “mossèn” Joanot Martorell és interpretada en funció d’aquestes premisses. Són sobretot aquestes premisses les que farien inviable la proposta de Rubio Vela (Torró 2011).

La hipòtesi de Torró és literàriament suggerent perquè enllaçaria la culta cort del Magnànim amb la del seu il·lustre nebot, però la considere objectable per diverses raons:

a) Des del punt de vista de la metodologia històrica, cal remarcar que Torró no ha pogut adduir cap document que permetia identificar directament o indirectament el Martorell “del príncep de Viana” com a autor del *TB*, ni ha pogut mostrar cap document en què el seu nom, com a servidor del príncep de Viana, aparega lligat a la seua condició de fill de Francesc Martorell i de Damiata Abelló, pares del novel·lista, o a la de germà de Galcerà, Guillem, Jaume, Aldonça, Isabel, Jofre o Damiata, ni ha pogut presentar cap document en què siga qualificat explícitament com a cavaller, ni ha pogut oferir cap dada que assegure la seua presència en la cort de Pere el Conestable d’ençà de l’arribada d’aquest a Barcelona, el 21 de gener de 1464, ni cap altra dada que el documente a Catalunya després de 1463, o que el pose en relació amb Martí Joan de Galba. En altres mots, Torró no ha pogut adduir cap prova documental en suport de les seues interpretacions, que a vegades presenta com si fossen fets històrics reals. Simplement ha partit de la creença que el Joan o Joanot Martorell escrivà de ració i trinxant del Primogènit és l’autor del *TB*, i ha convertit una hipòtesi més que discutible en una certesa inqüestionable. Així resulta que “ara podem afirmar amb seguretat que, després de la mort del Magnànim, Joanot Martorell no va tornar a València” i que hi “va continuar entre les files vianistes i antijoanistes, fins més enllà de la mort del príncep. Acabada la novel·la i mort el seu protector, va haver de procurar-se uns nous senyors en el seguici de Pere el Conestable i els va dedicar la novel·la de cavalleries que ja devia tenir acabada” (Torró 2001, 111-12). Dit d’altra manera: en donar com a fet segur, sense el més mínim suport documental, que l’escrivà de ració del príncep de Viana és l’autor del *TB*, Torró dedueix que l’autor del *TB* esdevingué antijoanista, que residí als primers anys seixanta a Barcelona, que hi redactà la major part de la novel·la –l’hauria començada a la Ciutat de Mallorca quasi tres mesos abans d’arribar a Barcelona–, que hagué de posar-se al servei de Pere el Conestable i que hi dedicà als “nous senyors” el *TB*. Tanmateix, l’últim document del Martorell del príncep de Viana adduït per Torró és del 4 novembre de 1463, és a dir,

de pocs dies després de la proclamació del Conestable com a rei, quan encara exercia la lloctinència en funcions el navarrès Juan de Beaumont, càrrec que aquest va abandonar el 15 de gener de 1465 (Trenchs 1982), és a dir, sis dies abans de l'arribada del Conestable a Barcelona. No consta enlloc que l'exservidor del Primogènit passés a formar part de la nova cort. I Martorell no dedicà tampoc el *TB* als “nous senyors”, sinó al germà del nou rei Pere, don Ferrando de Portugal, que arribà a Barcelona l'agost de 1464, quan ja feia mesos que l'autor del *TB* n'havia empenyorat el manuscrit a Galba.

Altrament, Torrò també dedueix que, amb el tractament de “(ben) amat” i “mossèn”, que apareix només de tant en tant en el seu regest documental (2010), el príncep de Viana “té sempre el tractament de cavaller” (2011, 590), tot i que no documenta enlloc explícitament –cosa insòlita– la suposada condició de cavaller del servidor del Primogènit. I no dubta a presentar com a escrivà de ració del Primogènit el “*Ioannes Martorell*” del document a favor dels dilectes “*Ioannes et Iacobus Martorell*” que el rei Joan II expedí a Fraga, el 9 de febrer 1461, tot i que no s'hi fa la més mínima referència a aquesta condició. Per a explicar la inesperada gràcia reial de 1461, en un moment de màxima tensió entre el rei i el príncep de Viana, que llavors està en presó, el filòleg català suggereix que “tot fa pensar que es tractava d'una estratègia per accontentar i acostar-se a un dels familiars del príncep”, una interpretació no sols no avalada documentalment enlloc, sinó contradita per la crueltat de Joan II amb els vianistes, com bé posa de manifest el suplici a què va sotmetre el poeta fra Pero Martines. Una argumentació de semblant estil serveix per a justificar el suposat i sobtat canvi de militància política de l'escrivà de ració: “Les seves missions li haurien permès tornar a la fidelitat de Joan II d'Aragó en qualsevol ocasió”; car, si Juan de Beaumont es passà a les files joanistes el 25 d'agost de 1464, també ho hauria pogut fer l'antic escrivà de ració del Primogènit (Torrò 2011, 593). Més matisadament, elucubra: “Penso que Joanot Martorell tornà a València almenys uns mesos abans de morir” (Torrò 2011, 592). Pressuposa, doncs, que no hi era abans d'uns mesos, tot i que no ha pogut aduir cap document en què conste que l'autor del *TB* residia aquells anys fora del Regne.

Torrò també dedueix dades biogràfiques de Martorell a partir d'elements de ficció del *TB*. Així, creu explicable “la mort del duc de Borgonya, si tenim en compte que entre els primers lectors del *Tirant*, quan Joanot Martorell l'estava escrivint i llegint en públic, comptaríem Carles d'Aragó i el comte d'Armanyac” (Torrò 2011: 598), hipòtesi de transmissió i difusió del *TB* no avalada documentalment enlloc. Les dades conegudes suggereixen, però, que el manuscrit original de Martorell no estigué mai a Barcelona abans de 1491, data d'execució del testament de Galba: si el manuscrit del *TB* hi hagués estat, la reclamació judicial de 1465 incoada per Galcerà Martorell s'hauria presentat als tribunals catalans, i si el “*Iohanni Marturell minori*” que apareix en l'inventari del príncep de Viana (1461) –no citat per Torrò– fos, com sembla, fill de l'escrivà de ració, aquest “*Iohanni Marturell minori*” hauria estat el primer a reclamar

la propietat del manuscrit original del *TB*.

Finalment, Torró, en observar que un document contradiu les seues expectatives d'identificació de l'autor del *TB* amb el servidor del príncep de Viana, tendeix a cercar una explicació alternativa a la inesperada anomalia documental o a imputar-la com un error del seu autor material, sempre possible però mai normal. Així ho fa, per exemple, a propòsit d'un document de 1462, que presenta "*Iohannes Martorell*" com a "*civis Valencie*" 'ciudadà de València', tractament que exclou la condició de cavaller, que és la de l'autor del *TB*: segons Torró (2011, 584), "*civis Valencie*" no expressaria ací la condició social de 'ciudadà', en oposició a la de cavaller, sinó que "només volia dir 'de la ciutat de València', això és, que tenia el domicili a València, o bé que es tractava d'un error [del notari]". O, també, a propòsit d'un altre document de 1460, que presenta un "*Iohannes Martorell, domicellus, habitator Valencie*" com a donzell, una condició que exclou la de cavaller, que és la de l'autor del *TB*: segons Torró (2011, 585), en "*domicellus, habitator Valencie*" "algun error s'ha produït" en qualificar Joan Martorell de donzell.⁹ Són exemples que prou que il·lustren la metodologia emprada per Torró.¹⁰

b) Des del punt de vista de la història literària, Torró adopta una visió simplificadora de l'evolució històrica de la literatura catalana del segle XV. Un gran part de la poesia culta que ens ha arribat és cortesana, però no tota (Auferil 2010, 11), i menys encara la prosa. Per a constatar-ho, només caldria adduir l'exemple de les justes poètiques, inicialment impulsades pels nostres reis fins a Ferran I, després tutelades per la noblesa i l'Església i, finalment, convertides en festes ciutadanes. Així com la poesia culta passa, al llarg del segle, de ser cortesana a ser cada vegada més ciutadana, així

⁹ El primer Joan Martorell, ciudadà de València i no cavaller, és òbviament, com ha remarcat Soler (2012, 606), el «*procurator prefati illustrissimi domini Primogeniti*»; el segon Joan Martorell, donzell, habitador de València i oriünd de Gandia, és «*procurator et nomine procuratorio serenissimi principis et domini Caroli, principis Viane*», però diferent de l'anterior, tal com confirma el document 363, de 25 d'octubre de 1452, de la *Col·lecció diplomàtica* d'Hug de Cardona (Ferran Garcia-Oliver *et alli* eds., vol. III, 2011, 1171), on figuren «*Testes, bonorabiles Iohannes Martorell, domicellus, habitator, et Ludovicus Calbet, civis, Valentie*». Més confirmacions documentals a Abel Soler (2012, 606).

¹⁰ Un historiador medievalista difícilment admetrà que els 40 documents del regest de Torró (2010) fan referència al mateix Joanot Martorell. Els experts consideren que els números 1, 2, 3, 4, 5, 6 i 23 es refereixen a l'autor del *TB* o als seus germans; la resta, a l'escrivà de ració del príncep de Viana i missatger d'aquest i de Juan de Beaumont. Com a resultat de la seua convicció que el servidor del príncep de Viana és l'autor del *TB*, Torró (2006a, 80-82) manifesta desconèixer «cómo y cuando la copia del *Tirant* viajó de Cataluña y Barcelona a Valencia», ni «si tomó el crédito ante los Gualba de Barcelona o ante la sucursal familiar en Valencia», ni «dónde ni exactamente cuándo murió Joanot Martorell», que «podría haber muerto en Cataluña y podría haber aprovechado su condición de embajador en alguna misión para cruzar el frente de guerra, volver a Valencia y dejar Barcelona», ni «si hizo llegar al príncipe Ferrando de Portugal [que arribà a Barcelona l'agost de 1464] una copia del *Tirant*». «Sólo sabemos que murió abintestato» i que «en la primavera de 1465 el *Tirant* estaba en poder de Martí Joan de Gualba y que Joanot Martorell había muerto a primeros de abril de 1465, o antes, pues esta quizá sólo sea la fecha de cuando llegó la noticia a Valencia, y que antes de morir había dado como garantía de crédito seguramente joyas y biblioteca».

també la prosa narrativa, desenvolupada inicialment al si de la cort, es converteix, conreada per nobles o ciutadans, en producció i entreteniment urbans cada vegada més desvinculats de l'ambient cortesà. És cert que una part de la noblesa mantenia els seus fills comunicatius amb la cort, però això no implicava una vinculació física permanent. Només cal analitzar la producció narrativa de la ciutat de València en temps de Joan II per veure com eren de prims en molts casos aquests fills. La literatura que es produïa llavors a la ciutat de València, on convivia nobles com Joan Roís de Corella i Isabel de Villena i ciutadans com Jaume Roig i Joan Moreno, no era més cortesana que ciutadana. D'altra banda, el lloc de redacció d'una obra, fins i tot si és d'inspiració cortesana, no ha de coincidir necessàriament amb el lloc de gestació. Molt abans del segle XV, Ramon Muntaner, en el seu recorregut per les corts d'Aragó, Sicília i Mallorca, havia aplegat nombroses notícies per a la seua *Crònica*, però aquesta la redactà en la seua alqueria de Xirivella, a l'Horta de València. Al segle XV, Joanot Martorell també il·lustra el cas d'un escriptor que va aplegar una bona part dels seus materials narratius per al *TB* a la cort: en degué reunir un bon nombre a Nàpols, on residí gran part de la dècada dels cinquanta, fins a la mort del Magnànim, ja que en va deixar petges al *TB*. Així, Hauf (2005) hi ha rastrejat la presència de Querubí de Spoleto a través d'alguns italianismes patents, i Torró (2006b) ha fet veure que Martorell, per a descriure la presa de Rodes, es degué inspirar en la narració de la presa de Bonifacio (1420) pel Magnànim, contada per Uberto Foglietta a les *Historiae Genuenses*. En aquest sentit es pot ben dir que el *TB* té un origen cortesà. Ara bé, tots els indicis interns i tota la documentació coneguda sobre la redacció del *TB* (1460-64) no apunten a Barcelona, sinó al regne de València, com a lloc de redacció de la novel·la: els trets lingüístics del text són remarcablement valencians, allunyats en diversos aspectes de les convencions cancelleresques que seguien els secretaris reials; l'afirmació que Martorell traduí l'obra en llengua valenciana "per ço que la nació d'on yo só natural se'n puxa alegrar" llavors només té sentit a València; el manuscrit original del *TB* es documenta a València entre 1465 i 1491, i també l'exemplar destinat als estampadors, entre 1489 i 1491; els processos judicials de reclamació del manuscrit autorial del *TB* (1465) i dels béns de Joanot Martorell (1467, 1468) se substancien a València i tots els testimonis que hi participen són valencians; els personatges i els escenaris retratats al *TB* no són barcelonins, sinó valencians, i el context polític del moment –assetjament al Primogènit, anti-joanisme polític, inestabilitat institucional, conflictivitat social, dificultats econòmiques i guerra civil– a penes podia fer de Barcelona el lloc més adequat perquè un joanista militant redactés el *TB*. Altrament dit, en el temps de redacció del *TB*, amb una situació de tensió entre el rei i el Primogènit durant catorze mesos (1460-61), d'empresonament del príncep durant tres mesos (1461), de guerra civil a partir de 1462 i d'absència dels reis "intrusos" fins a 1464, difícilment podria gestar-se una veritable cort literària a Barcelona.¹¹

¹¹ L'enfrontament entre Joan d'Aragó, rei de Navarra, i el seu fill Carles d'Aragó, ja arranca, si més no, del 1450 i provocà, el 1457, el trasllat del Primogènit a la cort del Magnànim, a Nàpols. Mort el rei

c) Des del punt de vista de la història interna de la llengua, els trets lingüístics de la novel·la responen als hàbits valencians (cfr. & 1.1) i no als d'una persona vinculada directament a la cancelleria barcelonina del Primogènit. No són compatibles la llengua cancelleresca que devia usar el Martorell del príncep de Viana, que podem constar en el regest documental aportat per Torró (2010), i les particularitats gràfiques, morfològiques, lèxiques i semàntiques valencianes, molt allunyades d'aquella, que l'autor del *TB* es complau a conrear-hi. El mateix Torró (2010, doc. 14) transcriu l'únic document autògraf de l'escrivà de ració del Primogènit, de viatge a França, que ens en pot servir d'exemple. És una carta xifrada, que fa així:

Item més, si serà cas [que] lo senyor príncep hagués necessitat [de] scriure o trametre'm persona, si era necessari remetre'm letres o persona a la hostaleria dels falcons en Avinyó, car allí toquaré anant e tornant e per senyal lexiaré en lo libre del hoste lo nom meu en cartes vint-e-una scrit là hon dich hon seré, o si me'n seré tornat, e si serà cas me'n sia tornat, ne lexiaré les letres, lo qual meu nom dirà Johan Martorel del senyor Príncipe de Viana, encara (...) persona (...) porà scriure là hon trobarà lo meu nom e, si lexa letres o en poder del dit hoste, porà scriure si res covendrà fer per suma.

Doncs bé, a pesar de la brevetat de la missiva, observem que el Joan Martorell del príncep de Viana utilitza sistemàticament el verb *lleixar* (3 ocurrencies). En canvi, l'autor del *TB* alterna ambdues formes verbals, però prefereix *deixar* (54'2%) a *lleixar* (45'8%) en un conjunt de 453 ocurrencies. Aquesta praxi lèxica coetània del servidor del príncep de Viana, tan diferent de la del *TB*, no contribueix gaire a avalar la identitat entre l'autor del *TB* i el de la missiva xifrada. El registre lingüístic del *TB* no s'ajusta als paràmetres lingüístics que empraven llavors els curials barcelonins, que és el mateix que feien servir els secretaris valencians de la cort reial; en canvi, se sembla al dels escrivans de les ciutats i viles reials valencianes.

d) Des del punt de vista de la història social de la llengua, l'autor del *TB* manifesta que s'ha atrevit a “expondre [la història de Tirant] no solament de lengua anglesa en portuguesa, mas encara de portuguesa en vulgar valenciana, per ço que la nació d'on yo só natural se'n puxa alegrar e molt ajudar per los tants e tan insignes actes com hi són”. A Barcelona, en els àmbits pròxims a la cancelleria reial i en la ploma dels seus funcionaris, la denominació “llengua valenciana” era sentida com a pròpia del marc intern del regne de València i no tenia llavors cap reflex en els usos cancellerescos.

Alfons, Carles d'Aragó es traslladà a Sicília el 15 de juliol de 1458, i d'aquí a Mallorca, el 20 d'agost de 1459, on va romandre fins al 22 de març de 1460, en què partí a Barcelona, ciutat on entrà el 28 de març. Recordem que Joanot Martorell confessà que havia començat a redactar el *TB* el 2 de gener de 1460.

D'altra banda, l'autor d'una novel·la escrita a la Barcelona vianista difícilment podria haver manifestat la seua satisfacció perquè la "nació" dels valencians –decididament joanista– se'n pogués "alegrar" i "ajudar" per l'actitud exemplar de Tirant, un cavaller sempre lleial al seu senyor, com exigia el codi cavalleresc. L'autor del *TB* pensa sobretot en uns lectors valencians, no principatins, i manifesta un acusat sentit de valencianitat, un orgull propi dels habitants del cap i casal de Regne (Rubio 1998, 223). Ja n'havia donat alguna mostra, com quan, en lletra de batalla a Joan de Mompalau, de 7 de juny de 1437, li retrau la ignorància de certs termes cultes: "E com no siau en Mathoses, mas en la ciutat de València, vergonya deuríeu haver de ignorar los dits vocables [...]" (Villalmanzo / Chiner 1992, 294). L'estil de la novel·la, amb una indissimulada delectació per la prosa artitzada, s'emmarca plenament en l'ambient literari de València. Difícilment es pot identificar amb l'autor del *TB* un Martorell escrivà de ració i missatger, del qual es desconeix la més mínima afecció literària i que hi oblida l'entorn cultural de Barcelona.

e) Des del punt de vista de les connexions familiars, Torrò no ha pogut adduir cap document que avale explícitament alguna mena de contacte de l'escrivà de ració del Primogènit com a tal amb Francesc Martorell i Damiata Abelló, pares del novel·lista, o amb els seus germans Galcerà, Guillem, Jaume, Aldonça, Isabel, Jofre o Damiata, de València. El document expedit a Fraga el 9 de febrer de 1461 fa referència als germans Jaume i Joan Martorell, però aquest Joan Martorell no té res a veure amb l'escrivà del príncep de Viana. Per cert, per aquesta data el Primogènit continuava en presó a Morella, per ordre del seu pare. Com ha fet veure Rubio (2011, 353), entre els beneficiaris de les assignacions testamentàries de Carles d'Aragó (1461) figuren en un lloc pròxim al del nostre "*Iohanni Marturell*" –que no hi rep el tractament de mossèn tal com es dona als nobles i cavallers que s'hi relacionen–, un "*Iohanni Marturell minori*" i un "*Martorell page*", no esmentats per Torrò. Pel context, es podria deduir que el "*Marturell minori*" és fill de l'escrivà de ració del Primogènit, però l'autor del *TB* no tingué fills coneguts, ja que qui reclamà judicialment a Galba el manuscrit original de l'obra va ser el seu germà Galcerà. Encara que en la documentació exhumada i extractada per Torrò (2010) el servidor de Carles d'Aragó apareix esmentat com a Joanot en un 22% d'ocasions, en la resta rep el nom de Joan, i ell mateix, en un document autògraf, es presenta com a Joan: "lo qual meu nom dirà Johan Martorel del senyor príncep de Viana". L'omnipresència del nom de Joanot entre les autoritats, els familiars i els testimonis que intervenen en els plets judicials de 1465 i 1468, relacionats amb la propietat del manuscrit del *TB* i amb els béns deixats pel seu autor, respectivament,¹² confirmen l'ús quasi únic d'aquest nom en els darrers anys del nostre escriptor. Vista aquesta praxi, avalada pel mateix autor al *TB* ("Yo,

¹² La preferència majoritària per Joan en la reclamació judicial de 1467, feta per Damiata Martorell (Villalmanzo / Giner 1992, 434-41), s'explica probablement perquè el document fa referència a un deute relacionat amb la donació de Murta i Benibrafim a «Johan Martorell, *tunch* donzell», de l'any 1436, però així i tot no hi manca algun cas de «mossèn Johanot Martorell».

Johanot Martorell, cavaller”), difícilment es pot deduir que el servidor del príncep de Viana tinga res a veure amb el “mossèn Johanot Martorell” autor del *TB*. Altrament, en cap de les demandes judicials posteriors a la mort de l'autor del *TB*, que tanta informació aporten sobre els seus darrers anys, es fa la més mínima referència a la seua presumpta condició d'antic escrivà de ració del príncep de Viana, que és una constant en la majoria dels documents barcelonins adduïts per Torró (2010). Sens dubte, són indicis molt evidents que l'autor del *TB* no és el Martorell del príncep de Viana.

f) Des del punt de vista dels tractaments protocolaris, ja hem dit que Torró (2010) no ha pogut adduir cap exemple cancelleresc o notarial en què l'escrivà de ració del Primogènit aparega presentat explícitament com a cavaller. En la major part dels documents publicats, se'l cita com a “En Johan Martorell”, i altres vegades com a “Johan” o “Johanot”, sense l'article personal, cosa insòlita si pertanyia a l'estament militar (Rubio 2011). Excepcionalment, trobem el tractament de “mossèn” en contextos en què sembla que es vol remarcar una deferència envers el nostre personatge. Heus ací dos exemples, adduïts per Torró (2011, 586), de com es presenta el servidor del Primogènit en sengles documents cancellerescos: el document número 15, de 19 de setembre 1459, finalitza així: “*Dominus Princeps et Primogenitus mandavit michi Iohanni Martorell. Martorell. Probata*”; el document número 26, de 2 d'octubre de 1461, comença d'aquesta manera: “*ego, Johannes Martorell, scriba porcions serenissimi domini Karoli primogeniti Aragonum*”. I, pel qua fa a la documentació notarial, aquest exemple del protocol de Joan Beneito, de 18 d'agost de 1460, conservat a l'Arxiu de Protocols del Patriarca i també adduït per Torró, pot il·lustrar el tractament habitual que hi rep el servidor del príncep: “*testes honorabilis Iohannes Martorell, de domo domini Principis*”. Rubio (2011) i Mateu Rodrigo (2012) descarten que el tractament de “(ben) amat” i “mossèn” impliqués necessàriament la condició de cavaller, com reiteradament argumenta Torró.¹³

g) Des del punt de vista de la caracterització biogràfica de l'autor del *TB*, no és compatible la imatge d'un Martorell del príncep de Viana, “de maneres amables, culte, ben vestit i ben encalcat”, segons feliç expressió de Torró (2000:16), enviat en missions diplomàtiques i per tant solvent econòmicament, ja que com a ambaixador comptava “amb els sesu propis diners per a les despeses del viatge”, amb les declaracions de l'autor del *TB* en la dedicatòria de l'obra, on es presenta víctima de

¹³ De fet, cap dels experts consultats sobre el tema a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València avala la interpretació de Torró. Jaume Sobrequés (1975, 162; docs. 824, 825, 826 i 827), presenta «Joan Martorell» com a missatger, amb data de l'1-IV-1463. José Trenchs (1982, 203) dóna una llista d'onze noms de «correos y mensajeros» de la cancelleria d'Enric IV com a senyor de Catalunya, cap d'ells amb el tractament de cavaller, entre els quals figura «Joan Martorell». Dels missatgers diu Trenchs que «cuidaron de los textos diplomáticos, las relaciones con otros estados, con altos dignatarios y llevar tratados», és a dir, les funcions que exercia l'exservidor del príncep de Viana sota la lloctinència de Juan de Beaumont.

“les adversitats de la noyble fortuna, qui no donen repòs a la mia pensa”, ni amb les del plet judicial de 1465, segons les quals “lo dit mossén Johanot passava moltes necessitats e lo dit Martí Johan de Galba li prestava dinés sovent, la qual cosa no és ignorada per lo dit mossén Galceran Martorell”, ni amb les de la demanda de Damiata Martorell, de 1467, on “appar no trobar-se béns alguns” en l’“heretat jacent” del seu germà Joanot, ni amb les declaracions arran de la sentència de 1468, segons les quals “és pública fama en la dita ciutat de València majorment entre los conexents lo dit mossén Johanot que aquell és mort en la forma en lo dit capítol contenguda [*ab intestato*] e passat de la present vida en l’altra” (Villalmanzo / Chiner 1992, 429-46), és a dir, com un pobre de solemnitat. Torró (2011, 594) justifica l’empenyorament del manuscrit original del *TB* perquè l’antic servidor del Primogènit, en arribar a València, “hauria tingut necessitat de diners en efectiu”: una necessitat puntual. Però tal interpretació contradiu la declaració judicial de 1465, que presenta l’autor del *TB* amb necessitats econòmiques constants i sense la capacitat de recuperar el seu manuscrit després de més d’un any en possessió de Galba. La imatge benestant i dinàmica que es desprèn del Martorell documentat el “novembre de 1463 [...] per darrera vegada en una missió davant el comte Joan V d’Armanyac” (Torró 2011, 574), en data molt pròxima a la de l’enllestiment del *TB* (finals de 1463 o principis de 1464), és a dir, quan es produí el susdit empenyorament del manuscrit, no té res a veure amb la situació personal de l’autor del *TB* que ens traslladen els testimoniatges documentals tot just citats. El tarannà bregós, altiu i aventurer de l’autor del *TB* guarda ben poca relació amb la imatge de bon administrador i gestor ordenat de tasques diplomàtiques que es desprèn de la documentació coneguda sobre el servidor del príncep de Viana. Tanmateix, Torró (2001, 119) manté que el *TB* “no és un cosit de retalls ni és l’obra d’un antic cavaller arruïnat, desarrelat i marginat dels cercles importants. És una novel·la de cavalleries escrita en una cort amb múltiples estímuls i per un antic cavaller que vivia al rovell de l’ou i que va conèixer els ambients més distingits”. Si fos així, Martorell no s’hauria vist obligat a empenyorar el seu manuscrit del *TB*, ni hauria lliurat aquest a Galba en forma de “XXVII sisterns de full entregue”, completament “desligats”. Una situació impensable als àmbits cortesans de Barcelona en què es movia el servidor del Primogènit i del lloctinent Beaumont. Altrament, aquest Martorell, ocupat en missions constants fora de Barcelona –recordem, per exemple, que estigué a València des de primers de maig fins a mitjan novembre de 1460, gestionant subsidis econòmics per al príncep (Torró 2011, 583), és a dir, durant gran part del primer any de redacció del *TB*–, difícilment hauria pogut trobar el temps i la tranquil·litat necessària per a redactar una obra de les dimensions i de l’ambició del *TB*, que exigia molta dedicació (Rodrigo 2012).

h) Des del punt de vista de la història política, no és compatible la posició antijoanista del Martorell servidor del Primogènit (de 28 de març de 1460 a 23 de setembre de 1461, a Barcelona) i de Juan de Beaumont, lloctinent d’Enric IV, senyor de Catalunya

(d'octubre de 1462 a gener de 1464),¹⁴ i la militància joanista de l'autor del *TB*. I, no constant enlloc que Martorell arribés a ser servidor de Pere el Conestable (que, com hem dit, entrà a Barcelona el 21 de gener de 1464), és difícilment explicable la interpretació de la dedicatòria a don Ferrando de Portugal en clau successòria del nou sobirà, més encara si tenim en compte que aquest no arribà a Barcelona fins a l'agost de 1464. La fidelitat joanista de Jaume i Joanot Martorell fou sempre corresposta pel rei, tal com posen en evidència l'esmentat document de Fraga de 9 de febrer de 1461 i l'expedit a Tudela el març de 1462 (Rubio 2010). En el context de la confrontació entre Joan II i la Generalitat de Catalunya hom hauria esperat del suposat autor vianista del *TB* una menció a la "nació catalana", que en gran part simpatitzava amb el Primogènit, però no hi és. De fet, Torró no ha pogut adduir cap document que avale una relació de l'autor del *TB* amb don Ferrando de Portugal, una deserció de la seua militància joanista o un agraïment cap als senyors de Catalunya dels anys 1460-64. Altrament, l'ambient que reflecteix el *TB* té molt poc a veure amb la conflictiva Barcelona d'aquests anys. En canvi, les referències de l'autor del *TB* a personatges i escenaris valencians són constants. I, quan introdueix algun topònim o antropònim català, aquest es relaciona més aviat amb Lleida i la Catalunya occidental que no amb Barcelona i la Catalunya oriental.

Així doncs, tots els suposats lligams entre la biografia del Martorell valencià resident a Barcelona i la de l'autor del *TB* són meres hipòtesis, no avalades per una documentació contrastada. Tot plegat fa preguntar-nos si no estem davant un constructe ideològic –o un *wishfull thinking*, com dirien en anglès–, que cerca de fonamentar, amb bases documentals inadequades i arguments no sempre consistents, "una cort a Barcelona per a la literatura catalana del segle XV", que s'hi ha de situar "a partir de l'arribada del príncep de Viana en aquesta ciutat".

2.2.2. *La hipòtesi valenciana del procurador del comte de Dénia: una bona argumentació no suficientment provada*

Agustín Rubio Vela ha situat les seues recerques (2010, 2011) en el marc de: *a*) les relacions de la noblesa valenciana amb Alfons el Magnànim i Joan II; *b*) els vincles econòmics i culturals entre la noblesa autòctona i la noblesa castellana sobrevinguda arran de la presència dels Trastàmara en la Corona d'Aragó, i *c*) els conflictes entre una Ciutat de València que s'autoeregeix en garant i defensora dels interessos del Regne i una noblesa autòctona i forastera que malda per preservar els seus privilegis. No debades estem davant d'un prestigiós historiador de la València medieval, que coneix molt bé el tema. En el conflicte entre Joan II i el Primogènit, que coincideix

¹⁴ Encara que Enric IV comunicà la seua renúncia a la corona catalana el 13 de juny de 1463, els diputats del General i el Consell del Principat de Catalunya mantingueren la seua administració i, doncs, la lloctinència de Juan de Beaumont, fins al gener de 1464, en què arribà Pere el Conestable. Aquestes són, per tant, les autoritats a les quals prestà els seus serveis el missatger Joan Martorell.

amb els anys en què Joanot Martorell començà a redactar el *TB*, el regne de València, incloent-hi quasi tota la noblesa, es decantà pel rei. També els Martorell.

Encara que Rubio (2010: 43) parteix de la convicció que Joanot Martorell, quan intervingué en el conegut incident de Xiva (1449), podria tenir ja “alguna vinculació con la casa del conde Castro”, Diego Gómez de Sandoval, comte de Dénia (1431-54), i que el procurador de Dénia (1459-63) homònim és la mateixa persona, no descarta, en un context en què es documenten diversos casos amb els mateixos nom i cognom, “la posibilidad de que fuese un caso de homonimia”. Aquest cas només podria referir-se a mossèn Joan Martorell, cosí segon de l'autor del *TB*, resident a la capital del Regne, ja que “se sabe que en 1455 “l'onorable mossén Johan Martorell, cavaller, habitador de València”, actuó de testigo ante el *justicia civil* en un asunto referido a los hermanos Martorell, a la sazón ausentes” (Rubio 2010, 71). De tota manera, la connivència del “mossèn Joan Martorell” procurador de Dénia amb els Sandoval i el suport que sempre rebé de Joan II semblen fora de dubtes. Rubio suggereix que és gràcies als bons oficis dels Rojas i Sandoval que Joan II expedí diverses provisions favorables als germans Martorell. I creu que alguns noms propis de novel·la, bé deformats, bé de manera críptica, avalarien la compenetració de l'autor del *TB* amb els Sandoval. Així, un nom com Ricomana, filla del rei de Sicília, donzella “de inextimable bellea [...], molt sabuda e de moltes virtuts complida”, seria una al·lusió críptica i alhora un homenatge a Juana Manrique de Lara, la lletraferida esposa de Fernando de Rojas, besnéta d'Enric II de Castella, germana dels poetes Gómez Manrique i Rodrigo Manrique, i tia del poeta Jorge Manrique, l'autor de les famoses *Coplas a la muerte de su padre* (Rodrigo Manrique), en què lamenta el trist destí de “los infantes de Aragón”. I un cognom com Roca Salada, el llinatge propi del cavaller Tirant, podria amagar les dues síl·labes inicials RO i SA dels cognoms Rojas i Sandoval. “El autor hacía, pues, uso de artificios literarios bien conocidos, nada extraños en la época” (Rubio 2010, 81-85). Entre les “razones sólidas que permiten defender la hipótesis de que la novela fue escrita en aquel condado” de Dénia, Rubio (2010, 71-73) addueix la presència de “miçer Albert de Riuçech”, que seria transsumpte del jurista Gabriel de Riusech, coprocurador del comtat. Així mateix, Rubio (2010, 72) explica que la pèrdua del càrrec de procurador dels Sandoval, ja a començament de 1463, va ser la causa dels “apuros económicos que le llevaron [a Martorell] el 1464 a pedir varios préstamos a Martí Johan de Galba para poder sobrevivir”. Ja hem vist que Rubio descarta qualsevol relació de la dedicatòria del *TB* a don Ferrando de Portugal amb les expectatives de successió a la corona catalana, ja que el príncep portuguès va residir a Catalunya entre l'agost de 1464 i el març de 1465, quan el *TB* ja era enllestit i havia estat lliurat a Galba.

Des del punt de vista de la història literària, la hipòtesi de Rubio Vela té la virtut d'enllaçar Joanot Martorell amb les corts i amb la literatura de Castella i d'Aragó, que certament té un bon nombre de reflexos al *TB*. Riquer (1990, 187-90) ja hi va fer veure la influència d'escriptors com Clemente Sánchez de Vercial i Juan Rodríguez del Padrón i les petges del romancer castellà. També va ser Riquer qui recordà que

Martorell, a diferència de l'autor del *Curial*, preservà en castellà al *TB* el nom de Madreselva (cap. 247), pres de la *Carta de Madreselva a Mauseol*, de Rodríguez del Padrón. Un índex dels contactes de Joanot Martorell amb la cort saragossana de Joan d'Aragó podria ser l'al·lusió “al discreto / e gentil de Marturel, / más galán que Leonel”, que llegim en una “Respuesta” de Mendo Chamiso al “El mote que vende Contreras”, en un context que sembla avalar la familiarització de l'escriptor amb els lletraferits aragonesos i castellans que la freqüentaven.¹⁵ El text de Chamiso és reproduït al *Cancionero de Palacio*, aplegat segurament en aquella cort (Álvarez 1993, XIII, 298). La figura de l'espia Ciprés de Paternó al *TB* (cap. 149), inspirada en un personatge històric aragonès, Ciprés de Paternoy, que fou padrí de l'infant Ferran d'Aragó (1453), el futur Ferran el Catòlic, remet al mateix context. No podem oblidar que un germà de Joanot, Jaume, era uixer d'armes de l'infant Joan d'Aragó, i un altre, Guillem, coper reial. Són detalls que posen de manifest uns contactes més que esporàdics de Joanot Martorell amb la cort de Saragossa. Rubio suggereix que la privança de Joanot Martorell amb Joan d'Aragó és atribuïble en bona part a les vinculacions d'aquell amb els Sandoval. En aquest sentit cal recordar que Fernando de Rojas i Sandoval era majordom de Joan II i que la seua esposa Juana Manrique tenia una gran ascendència tant en aquesta cort com en la de Castella. De fet, tots dos eren sovint a la cort saragossana del rei de Navarra (Rubio 2011, 49-70).

D'altra banda, Rubio remarca les complicitats literàries entre els Sandoval (Diego Gómez de Sandoval, Fernando de Rojas i Juana Manrique) i Joanot Martorell. Se sap que Diego Gómez de Sandoval, comte de Dénia entre 1431 i 1454, s'interessà per la cavalleria, ja que encarregà a Alonso de Cartagena la redacció del *Doctrinal de los caballeros*, ja enllestit el 1445. Doncs bé, en aquest tractat s'usen tan freqüentment el terme ‘cabdillo’ i els seus derivats que Rubio (2010, 80) es pregunta si el recurs de Martorell al nom Capdillo-sobre-los-cabdillos, “extrañamente escrito en castellano y con la misma grafía” al *TB*, no és fruit de la seua familiarització amb el tractat de Cartagena, “que se supone presente” en la biblioteca del comte de Dénia. Com ja ha estat dit, la presència dels Sandoval al *TB* es visualitzaria, segons Rubio (2010, 80-85), en els noms críptics.

Joanot Martorell també tenia una bona coneixença de la cort portuguesa i de les campanyes del rei Alfons V i del seu germà don Ferrando de Portugal al nord d'Àfrica. Als ulls de Martorell, l'infant don Ferrando, considerat hereu de la corona

¹⁵ Dec la referència a Agustín Rubio. El «mote que vende Contreras» suscità les respostes de García de Guiar, Gutierre d'Agüello, Diego de Torres, Estaçena, Penyalossa, Alfonso de Córdova, Messía i Mendo Chamiso. Per a l'editora, Ana María Álvarez Pellitero (1993, 297), l'esment de «Marturel» en la resposta de Chamiso «parece una clara referencia a Joanot Martorell» i l'aparició d'un altre nom, «Avellaneda», «puede aludir a la amante de Juan II de Aragón, de quien tuvo un hijo, Diego de Avellana, arcediano de Daroca y promovido, más tarde, a la sede episcopal de Mallorca». Entre els poetes antologats en aquest *Cancionero* figuren Rodrigo Manrique (1406-76), futur mestre de l'orde de Santiago, i Gómez Manrique (1412-90), germans de Juana Manrique, l'esposa de Fernando de Rojas, comte de Dénia. Rodrigo Manrique estigué a València el 1449, precisament l'any dels incidents de Xiva. Els Manrique es decantaren per la causa dels infants d'Aragó.

portuguesa entre 1438 i 1451, precisament quan Martorell passà per Lisboa de retorn d'Anglaterra cap a València, oferia la imatge del que havia de ser un autèntic cavaller. Bastaria aquesta admiració pel príncep portuguès captivat en l'empresa de recuperar per al cristianisme les terres nord-africanes per a explicar-nos la dedicatòria del *TB*. En realitat, la part nord-africana del *TB* i la dedicatòria a don Ferrando de Portugal –entroncat amb la Casa reial d'Aragó– semblen l'expressió d'un somni cavalleresc de Martorell, de velles arrels a la Corona d'Aragó, car en la novel·la el protagonista fa realitat el tradicional projecte dels reis d'Aragó, ja explicitat per Ramon Llull en el seu *Liber de fine*, de recuperar Terra Santa per la via del nord d'Àfrica.¹⁶ Potser en el fons hi podem endevinar una crítica de Martorell al Magnànim per la seua escassa voluntat d'intervenció en l'afer de Constantinoble. En aquest context, sembla raonable la interpretació que fa Rubio (2010, 87-95) del sintagma “rei expectant”, i més encara si tenim en compte que don Ferrando arribà a Catalunya l'agost de 1464, prou mesos després que el manuscrit del *TB* estigués en mans de Galba, encara que potser aquest exagerava quan, l'abril de 1465, declarava que “són passats pus de XIII o XV mesos que lo dit en Martí Johan de Galba té lo dit libre”.

Tots aquestes elements semblen reforçar la posició de Rubio Vela i són d'un indubtable interès per a la història literària i cultural de l'època. Tanmateix, al meu parer la seua hipòtesi presenta també aspectes discutibles, com són:

a) Rubio no ha pogut adduir cap document que permeta identificar directament o indirectament el Martorell procurador dels comtes de Dénia amb l'autor del *TB*, ni ha pogut mostrar cap document en què el seu nom, identificat com a procurador de Dénia, aparega lligat a la seua condició de fill de Francesc Martorell i de Damiata Abelló, pares del novel·lista, o a la de germà de Galcerà, Guillem, Jaume, Aldonça, Isabel, Jofre o Damiata, ni ha pogut presentar cap document que permeta deduir que és persona diferent de mossèn Joan Martorell, senyor de Beniarbeig i Benicadim.¹⁷

b) El nostre medievalista no ha pogut adduir tampoc cap document en què el nom del procurador de Dénia aparega com a Joanot Martorell. Ben al contrari, mossèn Joan Martorell, de qui, en un document de 1450 (Garcia-Oliver 2011, 900), es diu que “de

¹⁶ Men'n vaig fer ressò a Ferrando (1993:34). Ara ha reprès aquesta hipòtesi interpretativa, amb sòlid suport documental, Vicenç Beltran (2012), tot descartant així implícitament la connexió de la dedicatòria del *Tirant* amb la presència de don Ferrando de Portugal a Catalunya i amb la qüestió successòria de Pere el Conestable, en una línia semblant a la d'Agustín Rubio (2010).

¹⁷ Rubio (2010, 64) considera una equivocació del *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim* la referència a Joan Martorell amb data de 1466, en què reporta una «gran bregua» a Dénia, que provocà la intervenció de la Ciutat de València, a conseqüència de la qual Jaume de Fachs, enviat de la Ciutat, «pres lo castell, lo acomanà a mossén Joan Martorell», ja que llavors el castell continuava en mans de Galcerà d'Eslava (1462-75). I, efectivament, els errors del dietarista són obvis. En canvi, no es solament «probable», com diu Rubio (2010, 71), sinó més que probable que el «mossèn Johan Martorell» convocat a les Corts de 1463 i de 1465 siga el senyor de Beniarbeig i Benicadim.

pus de XX anys ençà que us diets senyor dels dits lochs de Beniarbeig e Benicadim”, sempre apareix citat com a Joan, circumstància que fa pensar que el procurador de Dénia deu ser en realitat el senyor de Beniarbeig. Certament, l'autor del *TB*, ja cavaller, rebia indistintament el nom normal i el diminutiu: en concret, en aproximadament el 50% dels casos apareguts en la documentació exhumada i extractada per Villamanzo i Chiner (1992), és esmentat com a “(mossèn) Johanot Martorell”; en vora un 25% de casos hi apareix com a “mossèn Martorell”, i, en el 25% restant com a “(mossèn) Johan Martorell”. Només abans de 1440, en què va ser investit cavaller, Joanot Martorell rep el tractament simple d’“En”. En la mesura que transcorren els anys, l'autor del *TB* és conegut més i més com a Joanot. Ja hem vist que als darrers anys de la vida de l'autor del *TB* s'imposà quasi absolutament l'ús de Joanot. Per això, l'absència de la forma Joanot tant en els documents de nomenament de procurador del comtat de Dénia, exhumat per Escartí (2012), i de la presa de possessió, exhumat per Soler (2012, 611), com en tota la documentació coneguda dels anys 1459-63 relacionada amb l'exercici d'aquest càrrec a Dénia, no ajuden gaire a identificar-lo com a l'autor del *TB*.¹⁸

c) La referència a Gabriel de Riusech al *TB* sota la forma ben poc crítica d'Albert de Riusech sembla diàfana, però no necessàriament s'ha de relacionar amb la condició de coprocurador del comtat de Dénia que tenia Joan Martorell, amb qui Riusech certament tingué serioses desavinences en l'exercici del càrrec (Rubio 2010, 73-75). Per a Rubio, aquest Joan Martorell seria el mateix que el 8 de novembre de 1462 era objecte, junt amb el seu germà Galcerà, com a hereus de Francesc Martorell, d'una demanda judicial de pagament d'unes rendes generades des de l'any 1436, formulada per Gabriel de Riusech. Tanmateix, Gabriel de Riusech era un dels juristes més prestigiosos del Regne, i Martorell podria haver-lo pres al *TB* com a prototipus d'una professió que detestava cordialment.¹⁹

¹⁸ En les convocatòries a les Corts de 1463 i de 1465, només apareix un «Johan Martorell».

¹⁹ Com a il·lustració del rebuig que legistes i notaris com Gabriel de Riusech solien produir entre certes capes de la societat de l'època, especialment entre els cavallers, com el nostre Martorell, no em sé estar de reproduir ací, amb regularització dels signes gràfics auxiliars, un extracte del testament del cavaller mossèn Andreu Gassull adreçat als fills (publicat el 9 de novembre de 1479), que Josep Guia (2003, 204) ha exhumat: «[...] si per ventura los dits fills meus o lo hu de aquells volia amar sciència o proseguir studi en alguna facultat honesta e aprovada, axí com són arts liberals, philosophia natural o moral, methafísica e specialment theologia, en tal cas vull que de mos béns los sien comprats los libres que·ls seran necessaris. Mas, com per experiència prou coneguda yo entenga clarament que ab molta dificultat los juristes, com síndichs o advocats, se puxen salvar, ans los que més cuyden saber e més treballen sobre lurs leys majors inichs són, per quant majors intrincacions, opinions e varietats los occorren per a perturbar la veritat coneguda e la justícia del prohisme, e la lur fi e intenció no és sinó poder vençre e guanyar la causa qualsevulla que sia, com yo als fills meus o a algú de aquells no vulla esser causa de perdició e perill de lurs ànimes, per tant vull e man que, on per ventura ells o algú d'ells, per algun cas o temps o per inducció de alguns o per propri motiu o com que sia volien estudiar leys e dret civil ni despendre-y temps, desijant o no desijant advocar causes algunes civils o criminals, en tal cas no vull que de mos béns los sia donat ni ministrat, en studi ni fora studi, ans vull e man que no

d) La relació de l'autor del *TB* amb els Sandoval (Diego Gómez de Sandoval, Fernando de Rojas i Sandoval i Juana Manrique) no ha d'estar lligada necessàriament a la procuradoria de Dénia. Els Sandoval, que freqüentaven la cort de Joan II, ja devien tenir llavors casa a València, tal com es dedueix del cens general del Regne de 1510. És a aquesta casa on els seus procuradors de Dénia i Aiora, com ara Riusech i Martorell, devien acudir per retre comptes. En nombrosos documents, Juana Manrique figura com a procuradriu del seu marit, situació que permet deduir una presència a la ciutat de València més permanent que la del seu espòs. Fins i tot no es pot descartar que fos a sa casa de València que Juana Manrique acollia la tertúlia literària de què parla Gómez Manrique (Rubio 2010, 85). No seria l'única tertúlia promoguda per una noble castellana vinculada a València, ja que Isabel Suaris –possiblement una Suárez de Figueroa– també sembla que n'avalà una. Ignorem si “na Llepafils de Sandoval”, la dama a què fan referència les malparleres de *Lo somni de Joan Joan*, de Jaume Gassull, que també al·ludeixen al *Psalmista* de Corella i al *Tirant*, és Juana Manrique. En tot cas, la presència d'una Saldoval en aquesta composició sembla avalar el prestigi que tenia a la ciutat de València la comtessa de Dénia (Escartí 2011, 394). Així doncs, la relació entre l'escriptor i els comtes de Dénia podria haver-se donat tant a la cort, com suggereix Rubio, com a la ciutat de València.

e) L'examen de les fonts del *TB* i l'escassa capacitat econòmica de Joanot Martorell suggereixen que el nostre novel·lista hagué de recórrer a la consulta de llibres en biblioteques de nobles, notaris, mercaders i clergues lletraferits de la ciutat de València –llavors la primera ciutat de la Península Ibèrica i la capital cultural i econòmica de la Corona d'Aragó– i, en particular, en la de Joan Roís de Corella, ja que el *TB* es fa ressò d'obres d'aquest escriptor probablement anteriors al 1460 o, en tot cas, coetànies de la redacció de la novel·la (Escartí 2011a; 2011b). El 1458, l'any que degué tornar de Nàpols, Martorell podia trobar-se pels palaus, convents i carrers de València, la ciutat de la qual era bisbe el totpoderós cardenal vicecanceller Roderic de Borja, escriptors com Ausiàs March, Joan Roís de Corella, Jaume Roig, Isabel de Villena, Bernat Fenollar, Jaume Pérez i Joan Moreno, per citar els més coneguts, i possiblement ja havia llegit els primers escrits de Corella, que ja devien circular per la ciutat. Dins la Corona d'Aragó, València, i no Dénia, oferia l'ambient més propici per a estar al dia de les novetats literàries, per a fer possible la redacció del *TB* i segurament per a explicar els canvis lingüístics i estilístics que s'hi observen.

puxen heretar res de mos béns, ni haver part alguna en aquells, com yo sia cert que tal camí no és per a salut de lurs ànimes, ans són obligats tots aquells no solament a Déu, mas a moltes satisfaccions e restitucions als prohimes fahedores de sos propis béns. E aquell pare qui a tals facultats ordena e ajuda sos fills no és sens gran culpa davant Déu, com sàpia que cascun advocat se esforce prevaler en la causa, encara que veritat ni justícia no u consenta». Joanot Martorell els detestava tant, als homes de llei, que generalment delegà en el seu germà Galcerà la defensa dels seus interessos.

f) És cert que Martorell confessa i fa una demostració generosa al *TB* de la seua afició pels noms críptics i pels jocs de lletres, molt de moda als cercles cortesans de l'època, segons hem pogut veure a propòsit de la presència de Martorell al *Cancionero de Palacio*, però la interpretació d'aquestes enginyoses combinacions ha de estar avalada no sols per indicis, sinó també per proves fefaents. De tota manera, el recurs de Martorell a aquesta mena de jocs de mots, que Rubio remarca oportunament, no sembla la manera més transparent d'homenatjar els Sandoval.

g) Rubio no ha documentat cap relació directa o indirecta del Martorell procurador de Dénia amb don Ferrando de Portugal, tot i que els contactes freqüents de Dénia amb els ports nord-africans la podrien haver facilitat. Certament, la interpretació del sintagma "rey expectant" que fa Rubio la fa innecessària. Tanmateix, allò que més crida l'atenció en la trajectòria de Martorell com a procurador de Dénia és que no s'haja pogut adduir cap document que revele les seues afeccions literàries o alguna mena de relació amb el procés de redacció del *TB*.

La recerca de Rubio Vela permet constatar uns vincles estrets entre l'autor del *TB*, els Sandoval i la cort de Joan d'Aragó / Joan II. La seua hipòtesi, defensada amb molta convicció potser davant la inviabilitat de la de Torró, no ens forneix, però, proves suficients per a demostrar que mossèn Joan Martorell, procurador de Dénia, és identificable amb l'autor de *TB*. Tanmateix, aporta observacions útils per a situar el *TB* en el seu context històric i cultural.

2.2.3. *La hipòtesi valenciana del Joanot Martorell resident a València en contacte amb Jaume de Vilagarut: entre la força dels indicis documentals i la seducció de les intuïcions*

En el seu estudi sobre Joanot Martorell, el també medievalista Abel Soler Molina (2012) se centra en dues qüestions: a) dilucidar si les propostes d'identificació de l'autor del *TB* realitzades per Torró i per Rubio tenen un suport documental sòlid, i b) proposar, si no són satisfactòries, com és el cas, una hipòtesi alternativa. A partir d'una àmplia recerca documental, Soler creu que l'autor del *TB* és mossèn Joanot Martorell, cavaller, *habitor* de la ciutat de València, diferent, per tant, del seu cosí Joan Martorell, senyor de Beniarbeig i Benicadim, que seria el procurador dels comtes de Dénia, i diferent també d'un Joan Martorell, ciutadà de València, que seria l'escrivà de ració del príncep de Viana. Soler atribueix els "miratges" historiogràfics de Torró i de Rubio Vela a l'homonímia entre diversos valencians de l'època que duïen la mateixa combinació de nom i cognom. D'aquests personatges, n'interessen quatre, que relacionem a continuació amb el tractament corresponent i amb una breu individualització biogràfica:

a) En (excepcionalment, mossèn) Joan/Joanot Martorell/Marturell, ciutadà de València, oriünd de Gandia, que deu ser l'escrivà de ració i trinxant del príncep de Viana i procurador del príncep de Viana a València, resident a Barcelona entre 1460 i 1463, probablement pare d'un "*Iohanni Marturell, minori*" i possiblement familiar d'un "*Marturell, page*";

b) En Joan Martorell, donzell, segurament senyor de l'Alqueria d'En Martorell (Gandia), resident a València, que actua en alguna ocasió en nom de procurador del príncep de Viana;

c) mossèn Joan Martorell (c. 1420-c.1490), cavaller, habitador de València, senyor de Beniarbeig i Benicadim, casat amb Beatriu Gallach (1445), pare de Joan, l'hereu, també cavaller, i de Pere, donzell; i

d) mossèn Joan/Joanot Martorell (c. 1410-1465), fill de Francesc Martorell i de Damiata Abelló, cavaller, habitador de València, exsenyor de Murta i Benibrafim des del 1444, cosí segon del senyor de Beniarbeig i Benicadim.

Concretament, Soler qüestiona que l'atribolada "casa" del Primogènit hagués pogut esdevenir una veritable cort i que el lloc de redacció del *TB* se situe "entre els cercles de vianistes i antijoanistes" a Barcelona. De fet, considera incompatible l'atrefegada vida de l'escrivà de ració del príncep i després missatger del lloctinent Beaumont i de la Diputació de Catalunya, que exigia l'agilitat física d'un home jove, amb l'edat avançada, per a aquell temps, de l'autor del *TB* i amb la necessitat de temps lliure que implicava la redacció d'una obra de l'extensió de la nostra novel·la. En conseqüència, descarta la identificació d'aquest Joan Martorell amb l'autor del *TB*, més encara si "sembla ser [...] un home casat i amb fills, servidors també del príncep". Creu, com Rubio, que Torró no prova enlloc que l'escrivà de ració del príncep de Viana –càrrec generalment vinculat a ciutadans– fos cavaller, condició que no avalen tampoc els tractaments rebuts, i relaciona la dedicatòria a don Ferrando de Portugal amb la "deriva africana" de la part final del *TB*. La situació econòmicament arruïnada de Joanot Martorell, problema que compartí amb el seu bon amic Jaume de Vilaragut, derivaria de la manca d'un ofici després de la tornada de Nàpols. De fet, tant Martorell com Vilaragut van haver de recórrer al prestamista Martí Joan de Galba.

L'escrivà de ració del Primogènit, Joan Martorell, seria el ciutadà homònim documentat fins al 1449 com a servidor de l'egregi don Hug de Cardona (1407-82),²⁰

²⁰ Mort sense successió legítima Alfons el Jove (1425), segon duc de Gandia, Hug de Cardona i d'Aragó, senyor d'Ondara, del Real de Gandia i d'altres alqueries de la Safor i de les Valls de Confrides i de Guadalest, es va considerar tercer duc de Gandia (1425-33), ja que era fill de Joan Ramon Folch de Cardona i de Joana d'Aragó, filla d'Alfons el Vell. Hug de Cardona va ser majordom del rei Carles III de Navarra, i és ací on va conèixer Carles d'Aragó (1421-61) i on es va casar (1427) amb Blanca de Navarra, filla de Joana de Navarra, que era filla natural del rei Carles II de Navarra. La seua esposa era,

és a a dir, el mateix Joan Martorell documentat després de 1449 com a servidor del fill i successor d'Hug de Cardona, Joan de Cardona i de Navarra,²¹ majordom i cosí segon de Carles d'Aragó i de Navarra, príncep de Viana. Creu Soler que el Joan Martorell del príncep de Viana s'hauria incorporat a la casa del Primogènit com a conseqüència de la vehiculació, abans de 1455, de Joan de Cardona i de Navarra a la mateixa casa del Primogènit, i que hauria tingut una relació molt estreta amb Miquel Dalmau, ciutadà de València, oriünd de Gandia, col·laborador d'Hug de Cardona si més no entre 1450 i 1456 i, després, de Joan de Cardona i del príncep de Viana. També fa veure que, després de la mort del príncep de Viana, Joan Martorell i Miquel Dalmau continuaren al servei de Joan de Cardona i que va ser Martorell, en concret, qui reportava notícies de Cardona a les autoritats barcelonines. D'aquesta estreta vinculació de Joan de Cardona amb el príncep de Viana es fan ressò uns quants dels documents publicats per Torró. Així que podem deduir que l'escrivà de ració Joan Martorell aniria, el gener de 1457, a Nàpols amb el príncep i que, almenys fins a la darrerria de 1463 o als primers dies de 1464, degué ser la mà dreta de Joan de Cardona.²²

El Joan Martorell senyor de Beniarbeig correspondria, segons Soler, al mossèn Martorell, coprocurador de Dénia (1459-63), perquè els comtes de Dénia coneixien la forta implicació d'aquest cavaller i dels seus avantpassats en la defensa dels drets de reg de Dénia i de Beniarbeig contra els regants d'Ondara, senyoriu d'Hug de Cardona,²³ i perquè tenien proves suficients del seu posicionament a favor dels drets dels Sandoval en el conflicte entre aquests i les autoritats de Dénia (1454-59), les quals havien sol·licitat al Magnànim la devolució a Dénia de l'estatus de vila reial que tenia abans de ser cedida als Sandoval (1431). Per a Soler, que el procurador dels Sandoval no és l'autor del *TB* ho provarien cinc fets:

- a) no rep mai el nom de Joanot, com sol rebre l'autor del *TB*, sinó el de Joan;
- b) és casat i amb fill o fills, i no solter i sense descendència coneguda, com l'autor del

per tant, cosina germana de la reina Blanca de Navarra, primera esposa de l'infant Joan d'Aragó, el futur rei Joan II d'Aragó. Després de vuit anys de plet amb Hug de Cardona (1425-33), l'infant Joan d'Aragó aconseguí judicialment el reconeixement dels seus drets al ducat de Gandia (1433), però sis anys després els cedí al seu fill, Carles d'Aragó, príncep de Viana (1439).

²¹ Joan de Cardona i de Navarra (c. 1430-Ondara 6-II-1502) va fer testament a València el 13 de desembre de 1479. L'hereu universal va ser el seu fill Alonso de Cardona, poeta en castellà antologat al *Cancionero general*, d'Hernando del Castillo (1511). L'1 de febrer de 1502, Joan de Cardona va vendre a Maria Enríquez, duquessa de Gandia, les alqueries de la Safor que hem esmentat a la nota 20, heretades de son pare, Hug de Cardona.

²² Observa Soler que Joan de Cardona negocià, el 1461, les noces de Carles de Viana amb Isabel de Castella i que, després de la mort del príncep, lluità a Catalunya (1461-64) contra Joan II, que l'havia desterrat de València per la seua adhesió al príncep de Viana. Després veurem que el 1464 ja és a Múrcia.

²³ Els documents 253 i 254 de la col·lecció diplomàtica d'Hug de Cardona (Garcia-Oliver 2011, 889-902), reporten minuciosament els termes del conflicte de 1450.

TB;

c) no s'adreça mai a Berenguer Mercader, batle general del Regne, com a “car oncle”, ni aquest a ell com a “car nebot”, tal com s'observa sempre en la correspondència de Galcerà Martorell amb Berenguer Mercader o viceversa;²⁴

d) el *Dietari* del capellà del Magnànim reporta que, arran de la ja esmentada brega a Dénia de l'any 1466, Jaume de Fachs, missatger de València, “pres lo castell [e] lo acompanyà a mossèn Johan Martorell”, que no pot ser l'autor del *TB*, mort abans d'abril de 1465; i

e) com a senyor de vassalls, Joan Martorell és convocat a Corts del Regne el 15 de febrer de 1463, al costat de Pere Martorell, germà del senyor de Beniarbeig, i tornarà a ser convocat el 5 de novembre de 1465, però no figura Joanot, que havia venut el seu senyoriu de Murta i Benibrafim i que ja era mort en la segona ocasió.²⁵

Encara que les dades del punt d) responen a una equivocació del dietarista i que l'argument del punt c) només pogués aplicar-se a Galcerà Martorell pels seus vincles matrimonials, les altres constatacions són indicis contundents que el Joan Martorell de Dénia no deu ser l'autor del *TB*. Descartat el Martorell de Barcelona, Abel Soler s'inclina per considerar que el veritable autor del *TB* devia trobar-se a la ciutat de València, residint possiblement en la casa paterna, que compartia amb la seua germana Damiata, segons suggereix el ja esmentat plet judicial de 1467 (“la dita Damiata estech contínuament en la casa e habitació del dit mossén Johan Martorell”, Villalmanzo 1995, 546-49), i que és en aquest context on hauria comptat amb la inestimable col·laboració oral del famós corsari Jaume de Vilaragut i Vilanova (c. 1403-64), baró d'Albaida (1448-64) i senyor d'Albalat de la Ribera (1437-52) i d'Alaquàs (1448-57). Martorell hauria incorporat i reelaborat al *TB* diverses aventures del seu amic –aspecte ja observat per Riquer– i hi hauria recreat escenes i noms de l'entorn familiar i amical d'aquest. Fins i tot el títol de la novel·la, *Tirant lo Blanc*, podria evocar l'actuació *tirànica* de qui era senyor d'Albaida ‘*la blanca*’.

Entre aquestes darreres petges que remetent a l'entorn físic i humà de Joanot Martorell, Soler assenyala que Vilaragut vivia amb el fidel secretari Ponç de Montpalau, parent de Martorell, amb un esclau hortolà i ancià de nom Galvany, amb un fill bord anomenat Galeàs, i que es relacionava amb la sogra, la viuda Centelles

²⁴ Rubio (2010, 72) atribueix l'absència del referent familiar a la «mala relació» del Martorell procurador de Dénia amb el batle general del Regne. Altrament, no es pot descartar que la relació familiar entre Galcerà Martorell i Berenguer Mercader pogués derivar dels seus vincles matrimonials.

²⁵ Ja hem vist les reserves de Rubio (2010, 64) a la informació que en dóna el *Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. Quant a l'argument del punt e), Rubio (2010, 71) suggereix que l'absència de Joanot Martorell podria ser deguda a “la dificultad para elaborar las listas con que tropezaba la cancillería”, un argument molt feble, segons Soler, ja que “Joanot” Martorell no hi figurava tampoc en la convocatòria del 1463.

(que seria la “Viuda Reposada” del *TB*), i amb una criada anomenada Carmesina. També observa que la novel·la reflecteix amb alguna deformació (“marquès de Pròxita”, “marquès de Luçana”, “Kirieleison de Muntalbà”, “Mont Túber”, etc.) noms de famílies nobles i de llocs valencians. O, dit en paraules de Soler: “molt probablement, el Constantinoble de paper ideat per Martorell fou una transposició literària del barri de Sant Esteve de la ciutat de València: la veritable pàtria literària del roman amorós i eròtic inclòs en el *Tirant lo Blanc*”. Ací residien també Isabel de Lloris, “animadora de l’edició del *Tirant* del 1490”, i Martí Joan de Galba, que ja hem vist que prestava diners a l’antic corsari, és a dir, el cercle de relacions humanes al bell mig del qual “fou concebut, escrit, llegit i preparat per a la impremta el ‘Tirant lo Blanc’”. Joanot Martorell vivia prop de l’habitatge de Joan Roís de Corella (1435-97), situat a la plaça de Sant Jordi. Una proximitat que pot explicar la presència al dia, al *TB*, de mots, frases i textos de l’insigne mestre de la prosa artitzada valenciana. Com a indicatiu de l’estreta relació entre tots aquests personatges, Soler esmenta el fet que Vilaragut triés com a marmessors testamentaris els mateixos que la mare de Joan Roís de Corella.

La novel·la encara es faria eco de situacions concretes de la València del moment, com ara l’entrada del rei Joan II el gener de 1459, o com les festes que s’hi celebraren amb motiu de la seua estada en la ciutat fins a juny de 1459, ja advertides per Vicent J. Escartí (2011). I la documentació avalaria la residència de Joanot a València, ja que la sentència dictada a Fraga el 9 de febrer de 1461, repetidament adduïda, es refereix a la compareixença davant del rei (“*coram maiestate nostra*”) dels germans “*Ioannes et Iacobus Martorell*”, per instar una demanada contra els hereus de Gonçalbo d’Íxer, comanador de Montalbà, i a l’encàrrec de Joan II a Tomàs de Cotlliure perquè resolgués el litigi que ambdós germans plantejaren quan el rei era a València (“*maiestate nostra in dicta civitate Valentie personaliter residente*”) (Rubio 2010, 107).²⁶ I, si la provisió dictada per Joan II a Tudela, l’1 de març de 1462 (Rubio 2010, 70), sembla implicar la residència de Joanot Martorell a València, les actuacions de Galcerà Martorell en nom de Joanot en dos plets judicials, de 1459 i de 1462, la ratifiquen, ja que l’absència de Joanot del Regne hauria comportat, per imperatiu de la legislació foral, l’assignació d’un curador dels seus béns i drets per part del justícia civil de València, situació que no consta en cap dels dos plets. Com tampoc no consta en les demandes de Joana Esplugues (1460-61) i del governador Pedro d’Urrea (1462) directament adreçades contra el nostre Joanot Martorell.

El treball de Soler ha permès no sols confirmar que el Joan Martorell escrivà de ració del príncep de Viana i missatger del lloctinent Juan de Beaumont no pot ser l’autor del *TB*, sinó també que cal identificar-lo amb el Joan Martorell, ciutadà de València, oriünd de Gandia, servidor d’Hug de Cardona i després de Joan de Cardona. La relació d’aquest Joan Martorell, ciutadà de València, amb Miquel Dalmau, ciutadà

²⁶ Recordem que, mentre això ocorria a València, el príncep de Viana, des de Sicília, enviava el seu trinxant Joan Martorell a França i que aquest, una vegada complida la seua missió, tornava a Messina, segons podem llegir als docs. 12 i 13 del regest de Torrò (2010).

de València, doctor en lleis, un dels principals punts de connexió del príncep de Viana amb València, arran de les gestions per a subvenir a les necessitats econòmiques del desafortunat Primogènit, i un dels principals col·laboradors de Joan de Cardona en l'administració econòmica dels seus dominis senyorials, avala la seua identificació amb l'escrivà de ració de Carles d'Aragó.

Per la nostra part, encara podríem adduir altres detalls i dades que confirmen les connexions entre els Cardona i el príncep de Viana i que completen la biografia d'aquest Martorell. Ja sabíem que, quan el 22 de març de 1460 el príncep es trasllada de la Ciutat de Mallorca a Barcelona amb tres galeres, una de les tres és “la galera de don Johan de Cardona” (Bofarull 1864, 24). Doncs bé, en ella devia viatjar també Joan Martorell. Joan de Cardona figura com un dels marmessors del testament del príncep, i Joan Martorell és un dels testimonis de l'inventari notarial dels seus béns. Una mostra de la privença de Joan de Cardona amb el príncep és que se li assignaren totes les medalles d'aquest. De retruc, aquesta proximitat entre el príncep i Joan de Cardona pot explicar la bona col·locació de Joan Martorell en la casa del príncep. Tant és així que entre els qui havien de rebre pagues pels serveis prestats al Primogènit figuren no sols “*Iohanni Marturell*”, sinó també els seus possibles familiars “*Iohanni Marturell, minori*” i “*Martorell, page*”. A l'inventari del Primogènit consta així mateix “lo que és assignat als sotscripts valencians havents ypotheques, és a saber, a mossèn Pere de Castellví, mossèn Berenguer Mercader, bal·le general, mossèn Loys de Montagut, mossèn Johan de Vallterra, micer Miquel Dalmau e a mossèn Ramon de Pertusa” (Bofarull 1864, 245-46),²⁷ llista de noms on destaca, enmig de diversos nobles, misser Miquel Dalmau. És a aquest Miquel Dalmau a qui el príncep de Viana demanà, el 8 de maig de 1460, que es coordinés a València (“en aqueixes parts”) amb el seu escrivà de ració perquè li aconseguís recursos econòmics. Torró (2010), que extracta un fragment d'aquesta carta (doc. 16), en reproduïx altres tres (docs. 20, 25 i 28), de 1461 i 1462, en què Miquel Dalmau figura com a creditor o intermediari del Primogènit. El document 28, de l'1 de febrer de 1462, dóna a conèixer que Joan Martorell, a València, va recórrer als serveis del notari Joan Toda. Doncs bé, aquest notari, ciutadà de València, era procurador d'Hug de Cardona, i és així com consta en algunes de les tretze ocasions que el documenta la col·lecció diplomàtica d'Hug de Cardona (Garcia-Oliver 2009-2011). No pot ser una mera casualitat constatar que Pere de Castellví, senyor d'Alcalalí i de Xaló, un dels nobles que més generosament respongué a la petició d'ajuda econòmica per part del Primogènit, és així mateix un dels col·laboradors més estrets d'Hug i de Joan de Cardona: a l'esmentat diplomàtic d'Hug de Cardona figura en sis ocasions entre 1448 i 1469, sempre en relació amb tots

²⁷ Dec aquestes informacions a Agustín Rubio. Entre els arguments que indueixen a descartar la identificació del Martorell escrivà de ració del Primogènit amb l'autor del *TB* es pot adduir la inversemblança de la presència simultània en la casa del Primogènit del susdit escrivà de ració i la de Joan d'Híxer –conseller i marmessor del príncep–, fill de Gonçal d'Híxer, comanador de Muntalbà, enemic declarat de l'autor del *TB*. Morta el 1479 Agnès de Portugal, mare de Joan d'Híxer, aquest encara continuarà pledejant amb els Martorell.

dos o amb les seues possessions.

Mort el Primogènit, Joan de Cardona va continuar al servei de Juan de Beaumont (1462-64), però, en cessar aquest, abandonà Catalunya i es traslladà a Múrcia. Ja hi era el gener de 1464, quan Pere el Conestable entrà a Barcelona. Encara que es posà al servei del nou rei, i rebé d'ell el títol de comte de Cardona *in partibus*, no tornà a Catalunya, es casà a Múrcia amb María Fajardo (1466), filla de l'*adelantado mayor* de Múrcia, Pedro Fajardo, i des d'ací hostilitzà l'infant Joan d'Aragó (Martínez Ferrando 1936, 20-21). Com que Joan de Cardona deixa de documentar-se a Barcelona el gener de 1464, es podria deduir que el seu fidel servidor el va seguir una vegada més, però la documentació apunta que acabà instal·lant-se a la ciutat de València, sense deixar d'estar al servei de Joan de Cardona. En efecte, el 27 d'octubre de 1473, Abdulcarim, en nom de les aljames de les valls de Guadalest i de Confrides, de la vila d'Ondara i dels llocs de Benicanena, Beniopa, Benipeixcar, l'Alqueria Nova i el Real [de Gandia], atorgà carta de poder a favor de Joan Martorell, ciutadà de València, perquè pogués carregar censals sobre els susdits llocs.²⁸ Com que tots els mencionats llocs corresponen als senyorijs d'Hug de Cardona al regne de València, la connexió d'aquest Joan Martorell amb Hug i amb Joan de Cardona a penes deixa cap marge al dubte. Ho confirmen, d'una banda, els dènou documents, ja adduïts per Soler i datats entre 1450 i 1456, del citat diplomatarí d'Hug de Cardona (Garcia-Oliver 2009-2011), en què Miquel Dalmau apareix en relació amb aquest noble o amb la seua segona esposa, Joana de Cardona, de qui era procurador, i, d'altra banda, els dos censals sobre les aljames de les possessions d'Hug de Cardona carregats a favor de Miquel Dalmau el 1462 i el testament d'aquest, de 30 de maig de 1490, en què es preveu el repartiment dels censals anteriors.²⁹ Així doncs, tot sembla indicar que l'exescrivà de ració del príncep de Viana morí després del 27 d'octubre de 1473, probablement a la ciutat de València.

És cert que Soler no ha aportat cap document que confirme que Joan Martorell, procurador dels comtes de Dènia, és senyor de Beniarbeig i Benicadim.³⁰ Tampoc no ha pogut presentar cap document que avale directament la presència habitual de l'autor del *TB* a València entre 1458 i 1464 ni les seues relacions amb el darrer Joan de Vilaragut, ja resident a València. Ara bé, els indicis d'aqueixa presència habitual a la ciutat de València són molt sòlids. I, pel que fa als contactes amb Vilaragut, difícilment podem deixar de relacionar el nom de la criada Carmesina amb el de la princesa Carmesina del *TB*. Si és cert que noms com Galeàs i Galvany remetent a l'onomàstica real de l'entorn familiar del famós corsari, no és menys cert que són relativament habituals. Els trobem a la llegenda artúrica, possible font d'inspiració de Vilaragut per a batejar fill i esclau, si és que no els va adoptar per influència de

²⁸ Fonts arxivístiques sobre Ondara: Arxiu Històric Nacional. Secció Noblesa. Arxiu dels ducs d'Osuna, consultat a 20-VIII-2012 a: *Ondara en la història*, www.ondara.cat.

²⁹ Vegeu la nota anterior.

³⁰ Els documents 253 i 254 de la col·lecció diplomàtica d'Hug de Cardona, publicada per Garcia-Oliver et alii (2009-2011, 889-902) el presenten reiteradament així.

Martorell molt abans de la redacció del *TB*. Les referències a l'entorn urbà de València dels anys cinquanta i seixanta semblen evidents.

Una qüestió ben diferent són les hipòtesis de Soler sobre el nom del protagonista, que al capdavant no són menys convincents que les més acceptades per la crítica. El jove medievalista fa bé d'advertir-nos contra "la deriva 'europeista' de la recerca sobre la caracterització del personatge central de *Tirant*". En tot cas, les connexions vilaracutenses que Soler detecta al *TB* són una pista de treball que convida els historiadors de la literatura a reconsiderar alguns dels seus tòpics. Si són certes aquestes connexions, es ressaltaria així amb més nitidesa la importància de les fonts orals en el nostre escriptor, que ja vaig advertir (Ferrando 1993) a propòsit de la possible recreació al *TB* de les escenes carnavalesques al palau ducal de Gandia dels darrers anys d'Alfons el Vell. Ara per ara em quede amb la convicció que el jove medievalista ha sabut formular, al meu parer, la hipòtesi més realista sobre la veritable identitat del darrer Joanot Martorell autor del *TB*.

3. A tall de conclusió

Les investigacions de Jaume Torró, Agustín Rubio Vela, Vicent Josep Escartí i Abel Soler Molina han permès avançar considerablement en la coneixença de la història cultural de la Corona d'Aragó dels anys cinquanta i seixanta del segle XV i de la biografia del Joanot Martorell dels anys 1458-65.

Les teories més o menys brillants són com un castell d'arena que s'ensorren quan manquen d'un suport documental mínimament contrastat o quan supediten la documentació a uns principis teòrics que menystenen la complexitat dels fets culturals i històrics o que es contaminen de prejudicis ideològics. La hipòtesi de Torró, altrament rica en suggeriments, pateix d'aquests defectes. I fóra bo que s'imposés l'autocrítica.

No es pot fer història literària al marge de la història social i cultural. Rubio encerta plenament a situar Joanot Martorell en el context polític i literari de la València de l'època. Ha il·luminat així una parcel·la important de la història cultural del nostre país. Només se li podria qüestionar la identificació, discutible però suggeridora, entre l'autor del *TB* i el Joan Martorell, cavaller i procurador dels comtes de Dénia. Tanmateix, ell la presenta com una hipòtesi, que està disposat a revisar davant la contundència provatòria d'una documentació contrastada.

El positivisme rigorós i la perspicàcia crítica aplicats per Abel Soler no sols confirmen les bases documentalment errònies de la hipòtesi de Torró sinó que fan projectar seriosos dubtes sobre la proposta d'identificació entre l'autor del *TB* i el Joan Martorell procurador de Dénia sostinguda per Rubio Vela. Soler no ha aportat cap document que descarte absolutament la hipòtesi de Rubio o que avale totalment la seua, si bé addueix indicis documentals i contextuals que la fan ben plausible. Altrament, la seua hipòtesi no és incompatible amb certs plantejaments de la de Rubio pel que fa a les connexions de Joanot Martorell amb els Sandoval. Una qüestió ben diferent és dilucidar l'abast de la influència de Jaume de Vilaragut com a font

d'inspiració de Joanot Martorell, tasca ara com ara difícil, ja que la hipòtesi de Soler, bon coneixedor de l'època, descansa més en unes quantes intuïcions raonables que en la força provatòria de l'escassa documentació que ha pogut aportar. En tot cas, la seua proposta de relacionar la biografia de Jaume de Vilaragut amb el *TB*, que ja va intuir Martí de Riquer, sembla ben fonamentada en molts aspectes.

S'imposa, doncs, la necessitat de prosseguir unes recerques que menen a un millor coneixement de la vida cultural de la Corona d'Aragó i, en concret, del regne de València als anys centrals del segle XV, i que, sense apriorismes teòrics ni prejudicis ideològics, permeten escatir qui fou el veritable Joanot Martorell dels anys 1458-65 autor del *TB*. Exclosa definitivament la possibilitat que l'autor del *TB* puga ser l'escrivà de ració del príncep de Viana, la paraula definitiva la tenen encara els documents. En qualsevol cas, serà necessari distingir molt clarament entre constatacions documentals i hipòtesis interpretatives.

Obres citades*Sigles:*

AILLC: Associació Internacional de Llengua i Literatura Catalanes
 BRABLB: Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona
 CICA: Corpus Informatitzat del Català Antic
 CVC: Consell Valencià de Cultura
 IAM: Institució Alfons el Magnànim
 I(I)FV: Institut (Interuniversitari) de Filologia Valenciana
 PAM: Publicacions de l'Abadia de Montserrat
 PUUV: Publicacions de la Universitat de València
 UA: Universitat d'Alacant
 UB: Universitat de Barcelona
 UJI: Universitat Jaume I
 UV: Universitat de València

- Alemany Ferrer, Rafael. "La reutilització de les fonts en el *Tirant lo Blanc*." *Caplletra* 23 (1997): 11-26.
- Álvarez Pellitero, Ana María, ed. *Cancionero de Palacio. Ms. 2653. Biblioteca Universitaria de Salamanca*. Salamanca: Junta de Castilla y León, 1993.
- Auferil, Jaume. "Francesc Ferrer, mercader i poeta barceloní del segle XVI." *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 61 (2010): 5-21.
- Annichiarico, Anna Maria. *Varianti corelliani e 'plagi' del 'Tirant': 'Achille e Polissena'*. Fasano di Brindisi: Schena, Biblioteca della Ricerca, 1996.
- Badia, Lola. *Tradició i modernitat als segles XIV i XV: Estudis de cultura literària i lectures d'Ausiàs March*. València / Barcelona: IFV / PAM, 1993.
- Barberà, Jean-Marie, ed. *Estudis crítics sobre 'Tirant lo Blanc' i el seu context. Actes del Col·loqui Internacional 'Tirant lo Blanc': l'albor de la novel·la moderna europea. Ais de Provença, 21-22 d'octubre de 1994*. Barcelona: Centre Aixois de Recherches Hispaniques / IIFV / PAM, 1997.
- Beltran, Vicenç. *"Don Ferrando", rei "spectant". La connexió portuguesa del "Tirant"*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2012.
- Bofarull, Manuel de. *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*. tom XXVI. Barcelona, 1864.
- Brossa, Maria, Joaquim Rafel, and Teresa Cabré. *'Tirant lo Blanc'. Text i concordances completes*. Projecte "Prospecció Automàtica de Textos Catalans." Barcelona: UB, 1983.
- Cabanes Pecourt, María Desamparados. "La diplomática y la literatura valenciana: *Tirant lo Blanch*." *Anales de la Academia de Cultura Valenciana*, 63 (1978-85): 83-105.
- Calvo Rigual, Cesáreo. *Estudi contrastiu del lèxic de la traducció italiana del 'Tirant*

- lo Blanch.* 'Tesi doctoral. València: UV, 1993.
- Casanova Herrero, Emili. "Llengua popular i llengua col·loquial al *Tirant lo Blanch.*" Eds. Antoni Ferrando and Albert Hauf. *Miscel·lània Joan Fuster: estudis de llengua i literatura*, VIII. València / Barcelona, Departament de Filologia Catalana UV / AILCC / PAM. Biblioteca Abat Oliba, 143: 119-38.
- . "Les anotacions lingüístiques en les edicions d'Albert Hauf." Eds. Josep E. Rubio and Emili Casanova. *Petit homenatge a un gran mestre. Homenatge al professor Albert Hauf.* València: Denes, 2008. 183-215.
- Chiner Gimeno, Jaume J. *El viure novel·lesc. Biografia de Joanot Martorell (amb un fragment d'un manuscrit del Tirant lo Blanch).* Alcoi: Marfil. Col·lecció Universitas, 4, 1993.
- Corpus Informatitzat del Català Antic.* Dir. Joan Torruella. Selecció de textos Manuel Pérez Saldanya, Josep Martines, and Vicent Martines. <http://lexicon.uab.cat/cica>. 2011.
- Colomina, Jordi, and Josep Martines. "Una mica d'onomàstica del *Tirant lo Blanc.*" *Actes del XVI Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica.* Castelló de la Plana, Societat d'Onomàstica, 1992: 543-53.
- Colón, Germà. "La llengua a l'època del *Tirant.*" Eds. Germà Colón *et alii.* *Literatura valenciana del segle XV. Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena.* València: CVC, Sèrie Minor, 6, 1991: 9-35.
- . "Problemes lingüístics entorn del *Tirant lo Blanc.*" *Actes del Symposion 'Tirant lo Blanc.'* Barcelona: Quaderns Crema. Assaig, 14, 1993, 223-59. [Reedició: Germà Colón. *Estudis de filologia catalana i romànica.* València / Barcelona: IFV / PAM. Biblioteca Sanchis Guarner, 36, 1997: 13-37.]
- . "Entre el *Cartoixà* de Corella i el *Tirant.*" Ed. Vicent Martines. *Estudis sobre Joan Roís de Corella.* Alcoi: Marfil, 1999, 125-32.
- . "La llengua del *Tirant.* Algunes qüestions." Ed. Germà Colón. *Els escriptors valencians i la llengua autòctona dels segles XIV i XV*, en premsa.
- Colón, Germà, and Antoni Ferrando. *Les 'Regles d'esquivar vocables' a revisió.* València / Barcelona: IIFV / PAM, 2011.
- Coromines, Joan. "Sobre l'estil i manera de Martí J. de Galba i el de Joanot Martorell." *Homenatge a Carles Riba.* Barcelona, 1954, 168-84. [Reedició: Joan Coromines. *Lleures i converses d'un filòleg.* Barcelona: Club Editor. El Pi de les Tres Branques, 1971. 363-78.]
- Escartí, Vicent Josep. "Les lectures de Joanot Martorell." Ed. Vicent Martines. *'Tirant lo Blanch' poliglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis.* Gandia: Ajuntament de Gandia / Universitat d'Alacant, 2011a. 31-36.
- . "La representació social del poder i la festa al 'Tirant' i a la cort dels Borja." Coord. Ricard Bellveser. *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV.* València, IAM, 2011b. 223-80.

- . "Els capítols de nomenament de Joanot Martorell com a procurador del comtat de Dénia. Una aportació a la controvertida identitat de l'autor del *Tirant*." *Estudis Romànics* XXIV, 2012. 389-403.
- Ferrando, Antoni. "Entorn de la llengua del *Tirant lo Blanc*." *Saó*, 115. *Homenatge al 'Tirant.'* 1989. 24-26.
- . "Del *Tiran* de 1460-64 al *Tirant* de 1490." Eds. Rafael Alemany *et alii*. *Actes del Novè Col·loqui Internacional de l'AILLC (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, II. València / Barcelona: UA / UJI / UV / PAM. Biblioteca Abat Oliba, 125, 1993. 25-68.
- . "El paper dels primers editors (1473-1523) en la fixació del català modern." *Caplletra* 27 (Tardor 1999): 109-36.
- . "Curial i *Tirant* cara a cara." Coord. Ricard Bellveser. *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*. València: IAM, 2011. 415-49.
- Fuster, Joan. "Consideracions sobre el *Tirant*." Eds. Rafael Alemany *et alii*. *Actes del Novè Col·loqui Internacional de l'AILLC (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, II. València / Barcelona: UA / UJI / UV / PAM, Biblioteca Abat Oliba, 125, 1993. 5-23.
- Garcia-Oliver, Ferran *et alii*, eds. *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*. Tres vols. València: PUV, 2009-2011.
- Guia i Marín, Josep. *De Martorell a Corella. Descobrint l'autor del 'Tirant lo Blanc.'* Catarroja / Barcelona: Editorial Afers, 1996.
- . *Fraseologia i estil. Enigmes literaris a la València del segle XV*. València: Edicions 3i4, 1998.
- . "Dades documentals d'interès literari (València, segle XV)." Eds. Anna Maria Compagna *et alii*. *Atti del VII Convegno Internazionale dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Napoli, 22-24 maggio 2000)*, I. Napoli: Liguori Editore, 2003. 201-221.
- Hauf, Albert. "Algunes qüestions que planteja la connexió corelliana." Eds. Rafael Alemany *et alii*. *Actes del Novè Col·loqui Internacional de l'AILLC (Alacant / Elx, 9-14 de setembre de 1991)*, II. València / Barcelona: UA / UJI / UV / PAM. Biblioteca Abat Oliba, 125, 1993. 69-116.
- Hauf, Albert, coord. i ed. Joanot Martorell (Martí Joan de Galba). *Tirant lo Blanch (València 1490)*. Vicent Josep Escartí. *Tirante el Blanco (Valladolid 1511)*, 2 vols. i CD-ROM, amb Concordances lematitzades, índex i revisió del text a cura d'Anna Isabel Peirats. València: Editorial Tirant lo Blanc, 2005.
- Hauf, Albert. "Tirant lo Blanc." Coord. Albert Hauf. *Panorama crític de la literatura catalana*, vol. II. Edat Mitjana. Segle d'Or. Barcelona: Vicens Vives, 2011. 204-64.
- Hauf, Albert, and Vicent Josep Escartí. Joanot Martorell (Martí Joan de Galba). *Tirant lo Blanch*. 2 vols. València: Generalitat Valenciana, 1990.
- Indini, Maria Luisa, and Vincenzo Minervini. "Il viaggio di *Tirante*. Fortuna e infortuni di un romanzo cavalleresco." *Romanica Vulgaria* 12 (1990): 5-66.

- Marinescu, Constantin. "Du nouveau sur Tirant lo Blanc." *Estudis Romànics* 4 (1953-54): 137-203.
- . "Nouvelles recherches sur *Tirant lo Blanc*." *Estudis Universitaris Catalans* 23 (1979): 401-24.
- Martines Peres, Josep. *L'anomenat "lo neutre". L'expressió de l'abstracció en català. Una aproximació diacrònica*. Alacant / Barcelona: IIFV / PAM, Biblioteca Sanchis Guarner, 72, 2010.
- . "L'article definit masculí abstracte en les codes de les oracions comparatives de desigualtat en català antic." Eds. Nancy De Benedetto and Ines Ravasini. *Da Papa Borgia a Borgia Papa. Letteratura, lingua e traduzione a Valencia*. Lecce: Pensa Multimedia Editore, 2011. 221-44.
- . "Al voltar que la donzella féu, li caigué-li la lligacama de la calça." *Miscel·lània Beatrice Schmid*. Basilea, en premsa.
- Martines Peres, Vicent. *El 'Tirant' poliglota: estudi sobre el 'Tirant lo Blanc' a partir de les seues traduccions espanyola, italiana i francesa dels segles XVI-XVII*. Barcelona: PAM, 1997.
- Martines Peres, Vicent, ed. *Estudis sobre Joan Roís de Corella*. Alcoi: Editorial Marfil, 1999.
- . *'Tirant lo Blanch' poliglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis*. Gandia: Ajuntament de Gandia / UA, 2011. 31-36.
- Martínez, Tomàs. *Un clàssic entre clàssics. Sobre traduccions i recepcions de Sèneca a l'època medieval*. València / Barcelona, IIFV / PAM. Biblioteca Sanchis Guarner, 1998.
- Martínez Ferrando, Jesús Ernest. *Pere de Portugal, rei dels catalans, vist a través dels registres de la Reial Cancelleria*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1936.
- Miralles, Carles. "Raons de Mirra en boca d'Esperança: sobre un plagi de Roís de Corella en el *Tirant lo Blanc*." *BRABLB* 37 (1977-78): 141-47.
- Moran, Josep. "La família Gualba i el *Tirant lo Blanc*." *Llengua i literatura* 13 (2002): 7-30.
- Peñarroja Torrejón, Leopoldo. "Sintaxi i lèxic en el *Tirant lo Blanch* (Del valencià quatrecentista al valencià modern)." Eds. Germà Colón *et alii*. *Literatura valenciana del segle XV: Joanot Martorell i Sor Isabel de Villena*. València: CVC, Sèrie Minor, 6, 1991: 37-66.
- Perera i Parramon, Joan. "Contribució a l'estudi de les preposicions en el *Tirant lo Blanc*." *Llengua & Literatura* 1, 1986: 51-109.
- . "Contribució a l'estudi de les preposicions en el *Tirant lo Blanc* (segona part)." *Llengua & Literatura* 2, 1987: 19-66.
- . *Edició crítica del 'Tirant lo Blanc.'* Tesi doctoral, Barcelona: UB, 1995.
- Pujol, Josep. *La memòria literària de Joanot Martorell. Models i escriptura en el 'Tirant lo Blanc.'* Barcelona: Curial / PAM, 2002.
- Renau, Xavier. "Martí Joan de Galba. Vida i llinatge." *Serra d'Or* 375 (març 1991): 46-48.

- Riba i Civil, Alexandre. *Homogeneïtat d'estil en el 'Tirant lo Blanc.'* Tesi doctoral. Barcelona: Universitat Politècnica de Catalunya, 2005.
- Riba, Àlex, and Josep Ginebra. "Riquesa de vocabulari i homogeneïtat d'estil en el *Tirant lo Blanc.*" *Revista de Catalunya* 152 (juny), 2000: 99-118.
- Riquer, Martí, ed. Joanot Martorell i Martí Joan de Galba. *Tirant lo Blanc.* Barcelona: Selecta, 1947.
- Riquer, Martí. *Aproximació al 'Tirant lo Blanc.'* Barcelona: Quaderns Crema. Assaig, 8, 1990.
- . *'Tirant lo Blanch', novela de historia y de ficción.* Barcelona: Sirmio. Biblioteca General, 13, 1992.
- Rodrigo Lizondo, Mateu, ressenya a Agustín Rubio Vela. *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant* (València, Gráficas Papallona, 2010). *Estudis Romànics* 24 (2012): 632-37.
- Rubio Vela, Agustín. *Epistolari de la València medieval.* 2 vols. València / Barcelona: IIFV / PAM, 1998-2003.
- . *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant.* València: Gráficas Papallona, 2010. <http://bib.cervantesvirtual.com/FichaObra.html?Ref=40223>.
- . "Se escribió el *Tirant lo Blanch* en la corte barcelonesa del príncipe de Viana? Notas de crítica documental en torno a un espejismo literario." *eHumanista* 19 (2011): 345-56. [Versió catalana: "Es va escriure *Tirant lo Blanch* en la cort barcelonina del príncep de Viana? Notes de crítica documental a l'entorn d'un miratge literari." Ed. Vicent Martines. *'Tirant lo Blanch', poliglota (1511-2011). Cinc-cents anys de traduccions i estudis.* Gandia: Ajuntament de Gandia / UA, 2011, 15-22.]
- Skubic, Mitja. "L'estructuració de l'oració composta en el *Tirant lo Blanc.*" *Linguística* 29 (1989): 137-45.
- Sobrequés i Callicó, Jaume. *Catálogo de la cancillería de Enrique IV de Castilla, señor del Principado de Cataluña (lugartenencia de Juan de Beaumont).* Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1975.
- Soler Molina, Abel. "Sobre el lloc on Joanot Martorell escrigué el '*Tirant lo Blanc*' (1460-1464): Barcelona, Dénia o València?," *eHumanista* 22 (2012): 598-622.
- Torró, Jaume "Una cort a Barcelona per a la literatura del segle XV." *Revista de Catalunya* 163 (2001): 97-123.
- . "Joanot Martorell, escrivà de ració." *L'Avenç* 273 (octubre), 2000: 12-18.
- . "La doble autoría de *Tirant lo Blanc* o un colofón y la estilística." *Revista de Erudición y Crítica* 1 (2006a): 75-82.
- . "El setge de Bonifacio d'Alfons el Magnànim i el setge de Rodas del *Tirant lo Blanc.*" *Mot so razo* 5 (2006b): 29-40.
- . "Els darrers anys de Joanot Martorell (Regest documental presentat al Congrés Internacional '*Tirant lo Blanch*' – 520 Anys (1490-2010), el 17 de setembre de 2010." <http://www.narpan.net>.

- . "Els darrers anys de Joanot Martorell, o en defensa del 'Tirant', la novel·la cavalleresca i la cort." Coord. Ricard Bellveser. *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*, vol. II. València: IAM, 2011: 573-99.
- Trenchs Ódena, José. "La cancillería de Enrique IV, rey de Cataluña (1462-1464): unas notas." *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval* 1 (1982): 195-206.
- Villalmanzo, Jesús. *Joanot Martorell. Bibliografía ilustrada y diplomatario*. València: Ajuntament de València, 1995.
- Villalmanzo, Jesús, and Jaime J. Chiner. *La Pluma y la Espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*. València: Ajuntament de València, 1992.
- Wheeler, Max. "Estar i anar amb gerundi en *Tirant lo Blanc* i *Curial e Güelfa*." *Estudis Romànics* XVI (1971-75 [1980]): 21-40.
- Wittlin, Curt J. "La influència lingüística de la traducció catalana de les *Històries Troianes* sobre el *Tirant lo Blanc*." Ed. Antoni Ferrando. *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (VIII àrea, 7, Història de la Llengua)*. València: IFV, 1989. 751-57.
- . "Pistes per a descobrir canvis introduïts per Martí Joan de Galba en el *Tirant lo Blanch* de Joanot Martorell." *Afers* 10 (1990): 313-27.